
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2016 №3

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Həsənova S.A.

Polis əməkdaşlarının fəaliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri3

Bayramova F.Ə.

Şəxsiyyətin qərar qəbulunda rasiona l təfəkkürün ro lu13

Allahverdiyev R.F.

Psixoa ktiv maddə qəbulunun insanda yaratdığı psixi və fiziki asılılıqların təhlili.....22

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Mirzə Nejad B.C.

Dəyər məfhumunun mahiyyəti və məzmunu.....29

Zadəgan Ə.A.

Ahıl yaşlı insanların hüquqlarının qorunması və sosial müdafiəsi.....38

İbrahimova D.R.

Dəbli geyimlərin seçilməsinin psixoloji xüsusiyyətləri47

ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOGİYASI

Mustafayev M.H.

Şəxsiyyətin formalaşmasında etnik adət-ənənələrin ro lu57

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Orucova S.R.

Müasir dövrdə yeniyetmələrin psixi inkişafının
xüsusiyyətlərinin tədqiqi.....63

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Aslanova G.M.

Cinayətkar qadın şəxsiyyətinin özünügerçəkləşdirməsi və
törədilən cinayət arasında əlaqənin tədqiqi.....76

POLİS ƏMƏKDAŞLARININ FƏALİYYƏTİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səadət Həsənova

*BDU-nun psixologiya kafedrasının doktorantı
Shabbas@mail.ru*

Açar sözlər: polis, fəaliyyət, peşə gərginliyi, qabliyyətlər, peşəkar fəaliyyət, psixogen

Ключевые слова: полиция, деятельности, профессиональная напряженность, способности, профессиональная деятельность, психогенный.

Keywords: police, activity, professional intensity, abilities, professional work, psychogenic.

İstənilən peşə onunla məşğul olan insana müəyyən tələblər verir. Bu tələblər əsasında vacib peşə keyfiyyətləri, bilik bacarıq və vərdislər formalaşmalı və bu peşənin daşıyıcısı onlardan istifadə etməlidir. Müxtəlif peşə sahələrində peşə keyfiyyətlərinə verilən tələblərin tədqiqi baxımdan hüquq mühafizə orqanlarının işçilərinin fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri yetərincə tədqiq olunmamışdır. Başqa bir tərəfdən bu sahəyə həsr olunmuş tədqiqatlar daha çox hüquq psixologiyası aspektindən öyrənilmiş, ümumpsixoloji aspekti diqqətdən kənar qalmışdır. Ancaq bununla belə Azərbaycanda AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.H.Əliyevin bilavasitə əməyi sayəsində və onun rəhbərliyi altında bu problemlərin tədqiqi məsələləri kompleks şəkildə həyata keçirilmişdir. Demək olar ki, hüquq mühafizə

orqanlarının işçilərinin peşə keyfiyyətləri, o cümlədən digər hüquqi problemlər psixoloji aspektdən məhz professor B.Əliyevin xidmətləri sayəsində tədqiq edilmişdir.

Aparılan tədqiqatların təhlili nəticəsində müstəntiq və əməliyyat işçilərinin peşə fəaliyyətinin məzmun xüsusiyyətlərini ayırd etmək olar. Bu peşə xüsusiyyətləri hüquq mühafizə işçilərinin emosional sferasına daha çox toxunur, onların fəaliyyətinin müvəffəqiyyəti isə emosional dayanıqlığın səviyyəsinin yüksəkliyi fonunda mümkün olur.

Professor Q.Q.Şixancov peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini belə səciyyələndirir: “müvafiq hüquqi rəqləmentasiya, şəxsi məsuliyyətlik, fəallıq, faydalı əməksevərlik, müstəntiqin qarşısında fəvqalədə mürəkkəbliyə malik psixoloji tapşırıqların olması, fəaliyyətin yaradıcı xarakteri,

fəaliyyətin ekstremal xarakteri, peşəkar səlahiyyətlərin vacibliyi, xidməti sirrin qorunub saxlanması vəzifəsi, vaxtın məhdudluğu və fəaliyyətin özünəməxsus xarici şəraiti və s.” (2, s.163).

Məlumdur ki, müstəntiq və əməliyyat işçilərinin peşə fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti onun ekstremal xarakter daşmasıdır.

D.P.Kotov qeyd edir ki, “peşəkar fəaliyyətin bu növü gərginliyin artması və peşə hərəkətlərinin yerinə yetirilməsinin keyfiyyətinin azalması ilə müşahidə olunan situasiyanın ekstremallığının mövcudluğu ilə seçilir”. Belə vəziyyət psixoloji yükün artması, işçinin öz imkanlarından artığını görməyə məcbur edilməsi və onun normal fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması ilə xarakterikdir. Belə potensial situasiyaların yaranma ehtimalının tezliyi işçidən belə vəziyyətlə qarşılaşdıqda əlverişli olmayan psixoloji faktorların təsiri altına düşməməyi, onun təsiri ilə öz işinin keyfiyyətini azlatmamağı tələb edir (3, s.87).

Bundan əlavə müstəntiqlər və əməliyyat işçiləri özləri istəmədən belə gündəlik peşə fəaliyyətlərində psixoloji travma yaradan faktlarla rastlaşırlar ki, məsələn, qan, meyit, ağır zorakılıq halları və s. onların psixikasına yorucu təsir göstərir. Eləcə də onlar zərərçəkənin iztirablarını müşahidə etmək məcburiyyətində qalırlar.

Şübhəsiz psixogen faktorlarla zəngin və işçinin daxili fəallığına güclü psixoloji təsir göstərən ekstremal situasiyaların mövcudluğu, onların peşə fəaliyyətinin keyfiyyət cəhətlərinə təsir etməyə bilməz.

V.V.Romanov qeyd edir ki, “psixogen amillərin təsiri ilə müstəntiq gündəlik çətinliklərə bir növ həssas olurlar və onların iş qabiliyyəti aşağı düşür” (4).

Ciddi stress situasiyaları zamanı istənilən insan situasiyaya tabe olur və ya heç olmazsa fikrən həmin gərginlikdən uzaqlaşmağa çalışır.

Ekstremal şəraitdə fəaliyyət göstərmək istər-istəməz ciddi və mütəmadi psixoloji gərginlik yarada, emosional qeyri dayanıqlıq formalaşdırır, psixosomatik pozuntular yarada və bu fonda müxtəlif xəstəliklərin inkişafına zəmin yarana bilər (4, s.309-310).

Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət axtarışı və tədqiqatı prosesi ünsiyyətlə və emosional qarşılıqlı təsirlə müşahidə olunur. Bu zaman fəaliyyətin kommunikativ tərəfi müstəntiq üçün vacib və qaçılmaz cəhətə çevrilir. Kommunikativ məsələlərin müvəffəqiyyətlə həlli qarşıya qoyulmuş hüquqi vəzifənin həllinə hərtərəfli yardımçı olur. Belə vəziyyətlərdə şəxsiyyətin istintaq ünsiyyəti mədəniyyəti və emosional dayanıqlığı özünəməxsus məziyyətlər kəsb edir.

Hüquq mühafizə işçilərinin xüsusilə də polis müstəntiqin peşə fəaliyyəti

yətində əsas çətinliklər cinayət hadisəsinin rekonstruksiyası zamanı baş verir.

Cinayət hadisəsinin bərpası polis müstəntiqinin məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində baş verir, çünki onun öz fəaliyyət proqramı olur və həmin fəaliyyət digər fəaliyyət növlərindən bir sıra əlamətlərinə görə fərqlənir.

1. Müstəntiqin fəaliyyətinin bütün mərhələlərində onun hüquqi cəhətdən dəqiq tənzimi. Müstəntiq demək olar ki, praktik olaraq hər bir informasiya toplayarkən, yəni cinayət hadisəsi barədə faktlar əldə etməyə çalışarkən onu fikrən prosesual qanun normaları ilə uzlaşdırır. Yəni müstəntiq bütün gələcək və indiki fəaliyyətini planlaşdırarkən prosesual qanun normalarına istinad etməli, onlara uyğun şəkildə qurmalıdır. Çünki həmin prosesual qanunlar onun fəaliyyət proqramının və fəaliyyətinin alqoritmini təşkil edir.

2. Qarşıda duran vəzifələrin, həll edilməli olan məsələlərin fəvqəladə dərəcədə çox olması və onların düzgün həll edilməsi müxtəlif keyfiyyətlərin, biliklərin, vərdişlərin, hərəkət strategiyalarının tətbiqini tələb edir. Yəni cinayətin açılması və tədqiqi üçün ümumi proqramı – prosesual qanunu bilmək azdır. Həm də təbabət, pedaqogika, əmtəəşünaslıq, mühasibat, nəqliyyat və xüsusən də psixologiya üzrə zəruri biliklərə ma-

lik olmaq vacibdir. Həmin bilikləri tədqiqatın mürəkkəb şəraitlərində tətbiq etmək üçün onların sistemləşdirilməsi lazımdır. Obyektiv psixoloji qanunauyğunluqlardan bu və ya digər tədqiqat işində səmərəli surətdə istifadə etmək üçün müstəntiq zəruri psixoloji bilik və səriştəyə yəni müəyyən psixoloji proqrama malik olmalıdır, həmin proqram ona şübhəli şəxsin diaqnostikasını, ona təsir etməyin psixoloji yol və vasitələrini düzgün müəyyənləşdirsin, bu halda həmin şəxsdən zəruri informasiyanı əldə edə bilər, onu yenidən tərbiyə etməyə müvəffəq olar.

3. Müstəntiqin fəaliyyəti üçün mühüm cəhətlərdən biri də cinayət işinin müvəffəqiyyətlə tədqiq edilməsinə mane olan, onun açılmasında maraqlı olan şəxslərin müqavimətini qırmaq, yaratdıqları maneələri aradan qaldırmaqdır. Bu cəhətdən insan fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, cinayət işinin tədqiqi ilə bağlı müvəffəqiyyətli aparılmasına maneçilik törədən ayrı-ayrı şəxslərin, yaxud müəyyən qrupların müqavimətinə rast gəlməsin. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, müəyyən cinayət işinin açılmasına maneçilik törədən şəxslərin mü-təşəkkil müqaviməti işin gedişini xeyli çətinləşdirə bilər. Bu halda müstəntiqin mühüm vəzifələrindən biri yaranmış vəziyyəti, yəni qarşıya çıxan konflikt şəraitini düzgün

qiymətləndirməkdir. Bunun üçün həmin şəraitin sistem təhlilinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır, yəni müstəntiq işin gedişinə mane olan müqavimətin xarakterini, onu təşkil edənlərin əl atdıqları vasitələri düzgün qiymətləndirməlidir.

4. Yaxşı hazırlıqlı müstəntiq üçün dindirilən adamın, axtarılan şəxsin psixologiyasına məharətlə təsir etməklə onun vəziyyətini, emosional halətini dəyişmək sayəsində cinayətin açılmasına, cinayətkarlığın qarşısının alınmasına daha yaxından kömək etməklə cinayətkarlıqla mübarizədə daha yaxşı nəticə əldə edə bilər.

5. Müstəntiq demək olar ki, bu və ya digər cinayət işi ilə tədqiqata başladığı ilk mərhələdə zəruri məlumatlara malik olmur, ona görə də o, əsasən qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar qəbul etməli olur. Başqa sözlə, müstəntiq kəskin informasiya çatışmazlığı şəraitində tədqiqata başlayır. Elə buradan da müstəntiqin işinin, fəaliyyətinin yüksək emosional gərginlik şəraitində keçməsi, onun müəyyən qərar qəbul etməsi üçün evristik metodlardan istifadə etməsini, bəzən müəyyən hipotezlərin irəli sürülməsi üçün intuisiyaya istinad etməsi zəruri olur (1, s.509).

Professional bilik və professional təcrübə əsasında müstəntiqdə davamlı strukturlar yaranarkən bunların əsasında müəyyən proqnoz vermək,

mülahizəyə gəlmək mümkün olur. Yəni bu qayda ilə əsas obyektlər, onların məzmunu və daxili əlaqələri barədə müəyyən qənaət hasil olur. Beləliklə, müstəntiq ümumiləşmiş koqnitiv representasiya sayəsində müəyyən statik məkanda baş verən hadisəni (adam öldürmə, oğurluq, avtofəlakət və s.) müəyyənləşdirə bilər.

Məsələn, «qətlın sxemi» bir sıra gözlənilən əlamətlərə malik olur ki, onlar da konkret şəraitdə müəyyən məna kəsb edir: zorakılıqla öldürülən şəxsin meyidi, müəyyən müqavimət və mübarizə izləri, zərərçəkənin gəlmə izləri, yaxud həmin yerdə öldürülən şəxsin meyidinin yerinin dəyişdirilməsi, qatillərin gəlmə izləri, onların qarşılıqlı köməkləşməsinin izləri, cinayətin motivlərini əks etdirən izlər (öldürülən şəxsin ciblərinin çevrilməsi, hadisənin baş verdiyi zamanı, meyidin nə qədər qalmasını, hansı vəziyyətə düşməsini göstərən əlamətlər əsasında) müəyyənləşdirmək və s. müstəntiq üçün hər bir obyekt ayrılıqda nəzərdən keçirməyi, onlarda baş verən dəyişikliyi və s. nəzərə almaq, onlar arasındakı əlaqələri təfsir etməyi zəruri edir (1, s.510).

Müstəntiqin fəaliyyətində ikinci mərhələ ünsiyyət vasitəsilə zəruri məlumatları əldə etmək, yəni kommunikativ strukturların köməyi ilə həyata keçirilən informasiya toplanması mərhələsidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ünsiyyətin strukturunda şərti olaraq üç cəhət ayırd edilir: kommunikasiya, interaksiya və persepsiya.

Kommunikasiya – ünsiyyətə giren və ya ünsiyyət saxlayan fərdlər arasında xüsusi (məxsusi) informasiya mübadiləsidir.

İnteraksiya – insanlar arasında qarşılıqlı təsirin təşkilindən ibarətdir və burada ünsiyyətin davranış aspekti daha mühüm yer tutur.

Persepsiya – ünsiyyət (partnyorlarının) iştirakçılarının bir-birini qavraması və qarşılıqlı anlaması prosesidir.

Ünsiyyət – kommunikasiya, persepsiya və interaksiya proseslərinin ayrılmaz vəhdətidir.

İstintaq işində və ya istintaq fəaliyyətində ünsiyyət problemi özünün spesifikliyini, yəni məxsusi cəhətlərə malik olmasını göstərir. Ünsiyyət ziddiyyətli, reflektiv (bir-birini öyrənmək) xarakteri kəsb edir.

Kommunikasiya ünsiyyətin ayrıca və ya xüsusi bir aspektini təşkil edir. İnsanın kommunikasiya prosesində fəal informasiya mübadiləsi baş verir və onun köməkliliyi ilə antisipasiya (özünü dərk etmə, refleksiya) prosesi baş verir.

Bir cəhəti nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, müstəntiq istintaq prosesində cinayətin törədilməsi zamanı baş verən hadisələrin bilavasitə özlərini

deyil, onların inikasını, əks etdirilməsini və ya bərpa edilməsini əks etdirir, bu halda müxtəlif səhvlərə yol verilməsi ehtimalı artır. Çünki hadisənin faktları bərpa etmək əsasında inikasında real prosesdə baş verən proseslərin yalnız müəyyən cəhətləri əks olunur. Çünki hadisənin müəyyən şəxslərin şüurunda əks etdirilməsindən əldə edilən məlumatlar real vəziyyəti təfəsilatı ilə, olduğu kimi əks etdirə bilmir, buna hər bir şəxsin faktları qavraması və ya yadda saxlamasının fərdi xüsusiyyətlər də ciddi surətdə təsir göstərir, odur ki, obyektiv fəaliyyətin bir sıra faktları hətta təhrif olunmuş halda hafizədə həkk oluna bilər. Yaxud müəyyən informasiyalar əldə edərkən onların müəyyən qisminin itirilməsinə və ya təhrif olunmasına da təsadüf edilir. Bu sahədə mümkün səhvlərdən yaxa qurtarmaq üçün müstəntiq gərək psixoloji məsələlərə yaxından bələd olsun, xüsusən də ayrı-ayrı sübut növlərinin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətlərini yaxşı mənimsəsin. Bununla bərabər, müstəntiq üçün zəruri informasiyaların itirilməsi və ya təhrif olunmasına təsir edən psixoloji amilləri yaxşı bilməsi və öz fəaliyyətində düzgün nəzərə alması çox vacibdir. Həm də belə təsirləri zəiflətməyin, qarşısını almağın yollarını da yaxşı bilməlidir (1, s.511).

Əldə edilmiş informasiyaların məntiqi təhlili prosesində də müəyyən səhvlərə yol verilə bilər.

Prof. B.H.Əliyev və prof. Ə.S.Bayramov qeyd edirlər ki, müəyyən cinayət işini tədqiq edən müstəntiq cinayət hadisəsinin baş vermə şəraitini bərpa edərkən bir neçə sistemlə rastlaşır:

1. Cisimlərin obyektiv sistemi, yəni onların xüsusiyyətləri və münasibətləri (məsələn, zorakılıq izləri olan meyidin tapıldığı mənzil, həmin əşyaları və onlar arasındakı əlaqələri nəzərdən keçirməklə müstəntiq kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar əldə edilir. Həm də bu zaman o, müəyyən işarələr, siqnallar (sındırılmış şeylər və s.), digər nişanə və əlamətləri (avtomobil izi, əl izi, ayaq izləri və s.).

2. Əşyaların, cisimlərin xüsusiyyətlərini, münasibətlərini kodlaşdırılmış formada əks etdirən sistem: məsələn, oğurluqla bağlı tədqiqat zamanı rast gəlinən sənədlər, yaxud texniki təhlükəsizliklə bağlı qayda pozuntularına aid sənədlər, layihə-smeta sənədləri, yəni tikinti obyektində oğurluq və mənimsəmə ilə bağlı sənədlər və s.

Cinayət işi ilə bağlı tədqiqat prosesinə bir sıra istintaq şəraiti və ya istintaq əməlləri daxildir ki, bunları da müstəntiq həll etməlidir.

Tədqiqat şəraitinin psixoloji aspektləri – ümumən subyektin fəaliyyət

yət psixologiyasının mühüm bir cəhətidir. Subyektin situasiyaya bələdləşməsi prosesi psixi inikasın müxtəlif forma və səviyyələrində özünü göstərir, yəni onun fəaliyyət istiqamətində təcəssüm edir, fəaliyyətin keyfiyyətini, xarakterini və imkanlarını təyin edir (1,s.511).

Tədqiqat işinin aparılmasında ən mürəkkəb situasiyalardan biri cinayət işlərinə baxılmasında gecikmə hallarının olması və şübhəli şəxsin nəzarətdə qalmasıdır. Belə mürəkkəb vəziyyətdən müvəffəqiyyətlə çıxmaq üçün bir sıra şəxsi, eləcə də professional keyfiyyət və bacarıqların olması zəruri sayılır. Buraya səmərəli planlaşdırma, (operativ və uzunmüddətli hafizə, analitik, sintetik təfəkkür, xüsusi intellekt, belə çətinliklərin aradan qaldırılması ilə bağlı təcrübə, emosional dözümlülük, mütəşəkkillik, məqsədyönlülük, insanları təşkil etmək bacarığı, yəni ekspertləri, yoxlama aparatı, operativ əməliyyat) işçilərini və s. vaxtında işə cəlb etmək və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yaxşı tədqiqatçı, müstəntiqi xarakterizə edən mühüm cəhətlərdən biri onun obyektivliyidir. Yəni onun özünü yığdığı, eləcə də müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyi materiallarda obyektiv olması, onu hüquqi cəhətdən adekvat qiymətləndirməsi müstəntiqin həm mütəxəssis, həm də şəxsiyyət

yət kimi yüksək qiymətə malik olmasını bir daha sübut edir. Çünki müstəntiqin əsas fəaliyyəti müxtəlif yaşlı insanların davranış və rəftarını, əməllərini hüquqi cəhətlən düzgün qiymətləndirməklə bağlıdır. Müstəntiqin fəaliyyətində belə düzgünlük və obyektivlik onun əxlaqını, hüquqi mədəniyyətini, mənəvi keyfiyyətini bir daha sübut edir. Öz fəaliyyətinə və əməlinə belə meyarlarla yanaşan müstəntiqlərin həm şəxsiyyəti, həm də fəaliyyəti ehtirama layıqdır (1,s.513).

V.L.Vasiliyev prosesual ünsiyyətin ibtidai istintaqda daha geniş yayıldığı prosesi dindirmə prosesi hesab edir. Özünün bütün iş vaxtının dördüdə bir hissəsini müstəntiqlər və ya əməliyyat işçiləri vasitəsiz şəkildə cinayət törətmiş şəxslərlə ünsiyyət prosesinə sərf edirlər.

M.İ.Yenikiyevin fikrincə, istintaq ünsiyyəti üçün tipik olan situasiyalardan biri də tərəflərin obyektiv olaraq əks mövqeli məqsədlərə cəhd göstərməsidir. Onların hər ikisi bunun haqqında bilirlər və çalışırlar ki, özlərini bu situasiyadan “uduşla” çıxara bilsinlər, qarşı tərəfə qələbə çalmaq şansını verməsinlər. Bu zaman formalaşan mühakimələr refleksiv şəkildə baş verir.

M.İ.Yenikiyev bununla belə hesab edir ki, “istintaq fəaliyyəti üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də təhlükənin, riskin mövcudluğudur.

Son zamanlar müstəntiqin və ya onun yaxın adamlarının ünvanına cinayət aləmindən xəbərdarlıqların daxil olması, aqressiv hədələrin bildirilməsi və s. kimi faktlar bu fəaliyyətin risk amilini artırır (4).

Buna uyğun olaraq qeyd etməliyə ki, ictimai həyatın bütün sferalarında kriminal qruplara daxil olma, eləcə də müstəntiq müdafiəsizlik hissi ilə, cinayətkarın cəzalandırılmaması vəziyyəti ilə qarşılaşa bilər.

Psixologiyada qeyd edilən bu cəhətlər həqiqətən də müstəntiqin və əməliyyat işçisinin fəaliyyətində özünü qabarıq göstərir və onların nəzərə alınması bu fəaliyyətin spesifik cəhətlərinin öyrənilməsində metodoloji əsas kimi çıxış edə bilər. Bununla yanaşı nəzərdən keçirilən keyfiyyətlər mütəxəssislərin fəaliyyətinin spesifikasiyasını başa düşməyə və vacib peşəkar-psixoloji keyfiyyətləri qruplaşdırmağa imkan verir.

Ümumiyyətlə hüquq mühafizə işçilərinin peşə baxımdan vacib olan keyfiyyətlərinin ayırd edilməsi, hüquqsünas şəxsiyyətinə verilən tələblərin aydınlaşdırılması bu sahənin işçiləri üçün ümumiləşmiş profesioqramanın tərtibini və ya yaradılmasını zəruri edir.

M.V.Kroz qeyd edir ki, “bu keyfiyyətlər mütəxəssisin peşə fəaliyyətinə və şəxsiyyətinə verilən tələbləri və normaları elmi baxımdan əsaslan-

dırır, peşənin tələblərinin uğurla yerinə yetirməyə imkan verir, cəmiyyət üçün zəruri olan məhsulu yaradır və eyni zamanda işçinin özünün şəxsiyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır” (6, s.101). Belə olan halda professioqrama insandan tələb olunan konkret əmək növünün məzmunu haqqında, psixoloji keyfiyyətlər haqqında məlumatı özündə əks etdirir və ondan istifadə istənilən effektiv nəticəni əldə etməyə imkan verir.

Müasir dövrdə hüquq psixologiyasında mövcud olan profesioqrammaların incə detallarına və təffərüata varmadan qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin sürətli inkişafı və cinayətin xarakterinin dəyişməsi zamanla profesioqrammaya daxil olan keyfiyyətlərin sayı artmaqdadır. Əgər 1967-ci ildə A.R.Ratinov hüquq mühafizə işçiləri üçün iki qrup keyfiyyətləri-əxlaqi-iradi və intellektual keyfiyyətləri profesioqrammanın əsas məzmununda aparıcı keyfiyyətlər hesab edirdisə, 1974-cü ilə V.L.Vasiliyev bu keyfiyyətləri beş qrupunu fərqləndirir: axtarış, emosional-iradi, kommunikativ, intellektual, təşkilatçı və sosial keyfiyyətlər.

Hesab edirik ki, hüquq mühafizə fəaliyyətində mütəxəssisin profesioqrammasını əks etdirən ümumiləşmiş müasir təsnifat V.V.Romanov tərəfindən daha aydın verilmişdir. Bu təsnifatda psixoloji baxımdan və peşə tələbindən

doğan keyfiyyətlərə kompleks yanaşılır, peşəyə gərəклиyin xüsusiyyətləri öz əksini tapır. O hüquq mühafizə işçilərinin peşəkar psixoloji keyfiyyətləri içərisində beş əsas amili fərqləndirir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Sosial adaptasiyanın (peşəkar) yüksək səviyyəsi;
- Sınır-psixi (emosional) dayanıqlıq;
- İntellektual inkişafın və idraki (koqnitiv) fəallığın yüksək səviyyəsi;
- Kommunikativ kompotentlik və təşkilatçılıq qabiliyyəti.

Mövcud faktorlara öz mürəkkəbliyinə görə otuzə yaxın kompleks peşəkar vacib psixoloji keyfiyyətlər daxildir. (4,s.317).

Təbii ki, hüquq mühafizə işçiləri üçün bu keyfiyyətlərin vacibliyi şübhə doğurmur və professioqramma üçün olduqca vacibdir. Bu keyfiyyətlər içərisində hüquqşünasın sınır-psixi (emosional) dayanıqlığı kimi keyfiyyətlər əsas yer tutur.

Peşə baxımdan vacib olan digər cəhətləri V.V.Romanov aşağıdakı kimi səciyyələndirir: ”kommunikativ komponentlik” və “təşkilatçılıq qabiliyyətləri” amili, eləcə də emosional komponentlik amili. Bu amillər hüquqi mühafizə işçisinin şəxsiyyətinin təşkilatçılıq və kommunikativ keyfiyyətlərinə hərtərəfli təsir göstərir (109).

Müstəntiqlərin və əməliyyat işçilərinin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri bu işçilərdə peşə baxımından vacib psixoloji keyfiyyətlərin (intellektual, kommunikativ, axtarış, təşkilatçı, emosional-iradi və s.) olması ilə şərtlənir.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə.S., Əliyev V.N.** Hüquq psixologiyası. Bakı: 2012, 765 s.
2. **Шиханцов Г.Г.** Юридическая психология. М.: Зерцало, 1998, 352 с.
3. **Котов, Д.П.** Психология следователя. Воронеж, 1977, 328 с.
4. **Романов, В.В.** Юридическая психология . М.: 1998, 524 с.
5. **Васильев, И.А.** Эмоции и мышление. М., 1980.- 420 с.
6. **Кертэс И.** Тактика и психологические основы допроса. М.: 1965, 180 с.

**ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИЦЕЙСКИХ**

АБСТРАКТ

В статье анализируется деятельность сотрудников следственно-оперативного розыска и полицейских, отличающаяся своей напряженностью среди других различных видов профессиональной деятельности. В указанном виде деятельности учитывается не только физическая подготовка сотрудников, но и такой важный фактор, как их психологическая устойчивость. Сотрудники правоохранительных органов должны уметь противостоять различным психофизиологическим и стрессовым нагрузкам и сохранять работоспособность в любых ситуациях. Это, в то же время, является важным фактором, указывающим на их профессиональную пригодность. Несомненно, наличие экстремальных ситуаций, насыщенных психогенными факторами и оказывающих сильное психологическое воздействие на деятельность сотрудников, не может не повлиять на качество их профессиональной деятельности.

**PROMINENT FEATURES
OF POLICEMEN'S ACTIVITY**

ABSTRACT

In the article is analysed an activity of employees of investigatory-operative search and the policemen, differing by the intensity among other various kinds of professional work. In the specified kind of activity, it has considered not only physical preparation of employees, but also such important factor, as their psychological stability. Employees of law enforcement bodies should be able to resist to various psycho-physiological and stressful loadings and to keep working capacity in any situations. At the same time, it is the important factor specifying in their professional suitability. Undoubtedly, presence of the extreme situations sated with psychogenic factors and having strong psychological influence on activity of employees, should affect quality of their professional work.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 13 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

ŞƏXSİYYƏTİN QƏRAR QƏBULUNDA RASİONAL TƏFƏKKÜRÜN ROLU

Bayramova Fatimə

*Bakı Dövlət Universitetinin,
sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin,
psixologiya kafedrasının doktorantı
E-mail: Fatima90@live.ru*

Açar sözlər: *Qərar qəbulu, rasionallıq və emosional təfəkkür, riskli və intuitiv təfəkkür*

Ключевые слова: *Принятие решений, рациональное и эмоциональное мышление, рискованные и интуитивное мышление*

Keywords: *Decision making, rational and emotional thinking, risky and intuitive thinking*

XÜLASƏ

Məqalədə insanların rasionallıq və emosional (intuitiv, riskli) təfəkkürə əsaslanaraq qərar qəbulundan bəhs edilir. Qeyd olunur ki, qərar qəbulu prosesinə psixoloji yanaşmanın əsas funksiyası insan fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması və məhz bu davranışın seçimini əsaslandıran proseslərin izahıdır. Aydındır ki, əgər insanlar qərarların rasionallıq seçim prinsiplərinə tam adekvat şəkildə qəbulunu həyata keçirə bilsəydilər, əgər seçilən prioritetlər həmişə tranzitiv

xarakterli olsa idi yaxud bəzi hallarda yalnız qərarlar qəbul etməsə idilər, onda psixoloji yanaşmaya, ümumiyyətlə, heç bir lüzum qalmazdı. Məhz bu səbəbdən də, qərar qəbulu prosesində həm rasionallıq, həm də emosional (intuitiv, riskli) qərarlara üstünlük verilməsi səmərəli qərarların həyata keçirilməsi üçün əsas şərtidir. Məqalədə həmçinin, praktik istiqamətdə gender amili nəzərə alaraq qərar qəbulu zamanı rasionallıq və ya riskli qərar qəbulunun eksperimenti aparılmışdır.

GİRİŞ

İnsan həyatı doğulandan ölənədək qərar qəbulundan ibarətdir. Hər birimiz gün ərzində yüzlərlə, ömrümüz boyunca isə minlərlə, yüz min-

lərlə qərar qəbul edirik. Bununla belə, qərar qəbulu zamanı insan davranışının müxtəlif tərzləri arasında seçim etmək zərurəti yaranır. Bəzi

qərarları qeyri – şüuri qəbul edirik, ona görə də bu cür seçimlərin çox asanlıqla öhdəsindən gəlməyi bacarıyıq. Asan və ya dərin düşüncə tələb edən qərarları qəbul edərkən bir çox mərhələlərdən keçmək lazım gəlir. Həmin mərhələlər daxilində mühüm rol oynayan anlayışlardan biri də rasionallıq və emosional təfəkkür tərzlərinin qərar qəbuluna təsiri xüsusiyyətləridir.

Təfəkkür prosesi – qərarların hazırlanması və qəbulunda əlahiddə əhəmiyyət kəsb edir. Psixoloji anlamda təfəkkür – gerçəkliyin ümumiləşdirilmiş və əlaqələndirilmiş idrakı mənasını daşıyır. Məhz bu aspekt təfəkkürü digər psixoloji proseslərdən, məsələn, hissi qavramadan fərqləndirir.

Təfəkkür – bir psixi proses kimi həmişə obyektiv reallıqda mövcud olan dərin əlaqələrin aşkarlanmasına yönəlir.

Təfəkkür – təbiət və cəmiyyətdəki hadisələrin (predmetlərin) mahiyyətinin, qanunauyğun əlaqələrinin və münasibətlərinin insan beynində inikası prosesidir. İ.Pavlov [2,s.232] yazır ki : “... Təfəkkür – nə isə başqa

bir şeyi deyil, assosiyasiyanı ehtiva edir... əvvəlcə xarici predmetlərlə əlaqədə olan elementar assosiyasiyanı, sonra isə assosiyasiyalar zəncirini... Deməli, hər kiçik ilkin assosiyasiya – fikrinin doğuşu anı kimi” çıxış edir. Psixologiyada təfəkkürün (bir qayda olaraq) üç növünü fərqləndirirlər:

- Əyani – əməli təfəkkür: insanın praktiki həyatının bütün sferalarında fəaliyyət göstərir.
- Əyani – obrazlı təfəkkür: Əvvəllər yaranan obrazlarla düşünmə, obrazlı təfəkkür idarəetmə, kommunikativ və dərk etmə fəaliyyətindəki məsələlərin həllini dəstəkləyir.
- Nəzəri təfəkkür: Düşüncə prosesində abstrakt anlayışlar və nəzəri biliklər tələb olunursa, bu halda nəzəri təfəkkür “işə” düşür. Bu təfəkkür tərz, bir qayda olaraq, məntiqi mühakimələrə istinad edir.

Bununla belə, göstərmək lazımdır ki, praktiki fəaliyyətdə təfəkkürün hansısa bir növü “təmiz” şəkildə iştirak etmir. [1,s.352–354]

QƏRAR QƏBULUNDA RASİONAL VƏ EMOSİONAL TƏFƏKKÜR

Rasionallıq – emosionallıq qarşılaşdırılmasının A.Şyuts tərəfindən verilən interpretasiyası qismən fərqli məzmun kəsb edir. [3,s.336] O, qeyd

edir ki, sosial elmlərdə rasionallığa insan fəaliyyətinin əsas xassəsi kimi baxılır. Onun fikrincə, bu qəbildən olan aksiomatik yanaşmanı mütləq

həqiqət kimi səciyyələndirmək olmaz. Belə ki, hadisələrin (situasiyanın, prosesin və s.) qiymətləndirilməsi iki səviyyədə həyata keçirilir: 1) sırf elmi səviyyəyə yaxud analitika; 2) sosial prosesin iştirakçıları səviyyəsi. Elm – abstrakt müddələrdən, konkret iştirakçılar isə real gerçəklikdən çıxış edirlər. Yəni, abstrakt rasionalizm – kontrakt rasionalizm tipi dioxotomiya mövcuddur... Rasional davranış sosial fəaliyyətin əsası yox, nəticəsi kimi çıxış edir. Eyni dərəcədə, emosional təzahür sosial tənzimlənmənin nəticəsi keyfiyyətində ortalığa çıxır. Emosiyanın tənzimlənməsi və irrasionallığı yalnız sosial kontekstdən kənarında formalaşır. Emosiyalar – sosial münasibətlərin komponenti olmaqla sosial nəzarət, dəyərlər, ənənələr, qaydalar kimi tənzimləyici sistemlərdən asılılıqdadır.

Emosional təfəkkürün nöqsanlarından biri müasir həyatımızın şərtləri daxilində qərar qəbulu üçün faydalı olmayan instinktlərlə idarə olunmasıdır. Məsələn, biz kredit kartlarının və ya oyun avtomatlarının yoldan çıxarıcı reklamlarına tez aldanırıq. Bu cür qüsurlardan qorunmağın yollarından biri düşüncəni, ağılı təmrinlərlə məşq etdirmək və çətin olmayan hesablamaların köməyi ilə hisslərimizi yoxlamaqdır.

Bəzi araşdırmalarda [4,s.28-42], təfəkkürün iki tipinə – sürətli və asta

– uyğun olaraq iki sistem formalaşdırılmışdır: [5,s.36]

“I Sistem” avtomatik və çox tez bir şəkildə, heç bir cəhd, güc, məqsədli tərzdə nəzarət tələb etmədən formalaşır.

“II Sistem” isə şüurlu əqli güc üçün diqqət tələb edir. “II Sistem” fəaliyyətin, seçimin təmərküzləşməsinin subyektiv hissi ilə bağlı olur.

I Sistemə xas xüsusiyyətlərə aşağıdakılar aid edilir:

- İki obyektədən hansının daha yaxın olduğunu müəyyənləşdirmək;
- Qəfil gələn səsə tərəf dönmək;
- “Çörək ilə...” ifadəni tamamlamaq;
- Xoşagəlməz bir rəsm gördükdə üzə yaranan mənfi mimika;
- Səs tonunda düşmənçiliyi müəyyənləşdirmək;
- 2+2 misalını həll etmək;
- Reklam lövhələrindəki yazını oxumaq;
- Boş yolda sükanı idarə etmək;
- Güclü şahmat gedişi etmək (əgər qrosmeystersinizsə);
- Sadə cümləni anlamaq;
- Hər hansı ixtisasa aid xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək.

Bütün sadalananlar üzrə heç bir şey göstərmədən qərar qəbulu həyata keçirilir. Əlbətdə ki, bu cür sürətli təfəkkürün daha bir çox sahələrdə genişlənməsi insanların aldığı təcrübələrdən və qazandığı vərdislərdən irəli gəlir.

“ I Sistem”də diqqətin qeyri-ixtiyari sənviyyəsi situasiiyadan asılı olaraq dəyişir. Məsələn, 2+2 deyildikdə cəmin dərhal 4 və ya Fransa dedikdə paytaxtın dərhal Paris olduğu ağıla gəlir. Bu zaman qeyri-ixtiyari diqqətə nəzarət etmək çətindir və demək olar ki, mümkün deyil. Hərçənd ki, müəyyən məclisdə qəfil səsə olan reaksiyamız insanı o səsə tərəf dönməyə təhrik etsə də, insan qeyri-ixtiyari diqqətini nəzarətdə saxlayaraq dönməyə bilər. Lakin, “II sistem”in müxtəlif funksiyalarının ümumi xüsusiyyəti var: Onlar hamısı diqqət tələb edir, diqqətdənkənar qaldıqda isə proses dayanır. II Siste-

mə aşağıdakılar aid edilir:

- Qaçışa start siqnalına hazırlanmaq;
- Sirkdə klounlara baxmaq;
- Səs küylü otaqda lazımı insanın səsini duymaq;
- Addımları sürətləndirmək;
- Müəyyən sosial situasiiyalarda davranış qaydalarına əməl etmək;
- Mətdə “a” hərflərini saymaq;
- Həmsöhbətə öz mobil nömrəni diktə etmək;
- Dar yerdə maşını saxlamaq;
- İki paltaryuyan maşını qiymətinə və funksiyalarına görə müqayisə etmək.

Bütün bu tapşırıqlar böyük diqqət tələb edir.

QƏRAR QƏBULU PROSESİNDƏ İNTUITİV VƏ RİSKLİ TƏFƏKKÜR

Təfəkkürün psixologiyasında intuisiya fenomenini müxtəlif aspektlərdən interpretasiya olunur.

A.Y. Ponamarevin fikrincə, intuisiya problemi beyinin dinamik – sinir strukturu ilə bağlılıqdadır: “...Fəaliyyətin dərkedilməyən məhsulunun inikası intuisiyanın “yetişdiyi” toxumdur”. [6,s.120] Yəni, intuisiya mexanizmi subyekt və mühitin qarşılıqlı təsirindən yaranan dərkedilməyən (anlaşılmayan) məhsulun şüurlu düşüncə prosesinə köçürülməsini özündə ehtiva edir.

İntuitiv qərar – gerçəkliyin yarat-

dığı müəyyən şəraitdə (eksperimental situasiiyadan başqa) təzahür edir. Hər şeydən əvvəl, emosional və koqnitiv sferalarda gərginliyin olması, başqa sözlə, axtarış situasiiyası yaranmalıdır. Nəticədə – digər dərkedilməyən prosesləri də özünə cəlb edən axtarış dominantı formalaşır. Və, problemlili situasiiyaya doğru özünəməxsus yönəlmə meydana çıxır və həllin axtarışı prosesi baş verir. Axtarış prosesinin sərbəstliyi əsas şərtlərdən biridir. İntellektual intuisiyada isə əvvəlcədən problemin sadələşdirilməsi zəruridir. Bu növdə intuisi-

yanın effektiv tətbiqi şərtləri ziddiyətli səciyyə daşıyır: Bir tərəfdən problemlə situasiyanın sadələşdirilməsi aparılır, digər tərəfdən isə yaradıcı yanaşma, mürəkkəbləşmə baş verir.

Bəzi tədqiqatlarda qərarların effektivliyinin əsas şərti keyfiyyətində, təfəkkür, intellekt və təxəyyüllə yanaşı, intuisiyanı da, təqdim edirlər. [7,s.79–80] İntuisiyanın ehtimallı xarakterini əsas götürməklə, onu yaradıcı təfəkkür sferasına aid edirlər. Bu cür yanaşma hipotezlərin doğru/yalan terminləri ilə qiymətləndirilməsi və ölçülməsinə imkan verir. V.Vasilyev intuisiyanın empirik məzmununu aşağıdakı kimi verir: “... Bu bir təsbitdən digərinə sürətli keçiddir... bəzən elə bir tezliklə ki, ilkin şərtlər və ara proseslərini fərqləndirmək mümkün olmur. Amma, fikrin təfərrüatlı bərpasında onları aşkarlamaq mümkündür”.

Y.V.Çufarovski yazır ki: “... istənilən halda intuitivliyin əsası kimi təcrübə çıxış edir. Və, onun gücü də, zəifləyi də məhz keçmiş təcrübədə yer almaqdadır”. [8,s.40]

Bir sıra tədqiqatçılara görə intuisiya ilə insanın psixoloji xüsusiyyət-

ləri arasında (intellekt, motivasiyanın strukturu və s.) geniş əlaqələr mövcuddur. [9,s.79] Psixoloqların böyük əksəriyyəti hesab edir ki, intuisiya yaradıcı məsələlərin həlli prosesində daha aşkar şəkildə təzahür edir. Və, bu da ya şüursuz səviyyədə, ya da şüuraltı səviyyədə baş verir. [6,s.124]

İntuitiv təfəkkürlə yanaşı qərar qəbulunda riskli təfəkkürün də rolu danılmazdır. Tədqiqatlar göstərir ki, uğur qazanmaq motivasiyası yüksək olan adamlar orta səviyyədə risk etməyə meyilli olurlar. Uğursuzluqdan ehtiyat edənlər isə risk etməyə az meyil göstərilər. İnsanda uğur əldə etmə motivasiyası nə qədər yüksək olarsa, onda risk etmə dərəcəsi də aşağı düşür. Müvəffəqiyyətlə daha çox ümid edənlər adətən risk etməkdən qaçırlar. Təəssüf ki, taleyini çox düşünən insanlar arasında qəhrəmanlara rast gəlinmir. Risk etməyə hazır olan, lakin uğursuzluqdan uzaq olmağa yüksək səviyyədə motivləşən insanlarla müqayisədə, müvəffəqiyyət əldə etməyə motivləşən və risk etməyə hazır olanlar az hallarda uğursuzluğa düşər olurlar.

ŞƏXSİYYƏTİN QƏRAR QƏBULUNDA RASİONAL VƏ RİSKLİ TƏFƏKKÜRÜN EKSPERİMENTAL TƏDQIQI

Tədqiqat obyektı: Bakı Dövlət Universitetinin 118 tələbəsi

ları” [10,s.405] metodik sorğusu

Tədqiqatın fərziyyəsi: Qərar

Tədqiqatın metodu: T.V.Kornilovanın “Qərar qəbulun şəxsi faktor-

qəbulu prosesində rasionallıq və riskli təfəkkür tərzı cınsdən asılıdır.

	Rasional qərar qəbulu		Riskli qərar qəbulu	
	Say ilə	Faiz ilə	Say ilə	Faiz ilə
Yüksək	34	47,2%	16	22,2%
Orta	28	38,8%	22	30,5%
Aşağı	10	13,8%	34	

Cədvəl 1. Qərar qəbulu prosesində rasionallıq və ya riskli təfəkkürün göstəricisi (qadın respondentlərin – 72 nəfər)

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi qadın respondentlərin rasionallıq qərar qəbulu 47,2% yüksək, 38,8% orta, 13,8%-i isə aşağı mövqelərdə dayan-

mışdır. Riskli qərarlara meyllilik isə qadınların 22,2% yüksək, 30,5% orta, 47,2%-i isə aşağı nəticə göstərmişdir. Cədvəldən aydın olur ki, qərar qəbulu zamanı riskli addımlar atmaqdan əzərlif cınsın nümayəndələri daha çox rasionallıq qərar qəbul etməyə meyllidirlər.

	Rasional qərar qəbulu		Riskli qərar qəbulu	
	Say ilə	Faiz ilə	Say ilə	Faiz ilə
Yüksək	24	52,1%	8	17,3%
Orta	22	47,8%	24	52,1%
Aşağı	0	0	14	30,4%

Cədvəl 2. Qərar qəbulu prosesində rasionallıq və ya riskli təfəkkürün göstəricisi (kişi respondentlər – 46 nəfər)

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi kişi respondentlərin rasionallıq qərar qəbulu 52,1% yüksək, 47,8% , riskli

qərarlara meyllilik isə kişilərin 17,3% yüksək, 52,1% orta, 30,4%-i isə aşağı nəticə göstərmişdir. Cədvəldən aydın olur ki, kişi nümayəndələri də rasionallıq qərar qəbul etməyə üstünlük verirlər. Lakin qadın respondentlərindən fərqli olaraq onlar-

da rasionall qərar qəbulunun aşağı göstəricisi müşahidə olunmur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, kişi respondentlər birmənalı rasionall təfəkkürə üstünlük verirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, kişi respondentlər rasionall təfəkkürə üstünlük versələr də orta səviyyədə (52,1%) riskli qərar qəbul etməyə meyilli olduqları da müşahidə edilir.

NƏTİCƏ

Tədqiqatın nəzəri və praktik gedişatından məlum oldu ki, qərar qəbulu prosesi zamanı həm emosional, rasionall, intuitiv, riskli təfəkkür tərzlərinin özünəməxsus yeri vardır. Sadəcə doğru nəticəyə gəlmək üçün, səmərəli və bir o qədər də effektiv qərar qəbulu üçün təfəkkür tiplərini doğru situasiyada işlətmək lazımdır. Praktiki istiqamətdə aparılan eksperimentin nəticəsindən aydın olur ki, qərar qəbulu zamanı riskli addımlar atmaqdan əzərif cinsin nümayəndələri daha çox rasionall (47,2%) qərar qəbul etməyə meyillidirlər. Kişi respondentlər isə, kişi respondentlər birmənalı rasionall (52,1%) təfəkkürə üstünlük verirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, kişi respondentlər rasionall təfəkkürə üstünlük versələr də, orta səviyyədə (52,1%) riskli qərar qəbul etməyə meyilli olduqları da müşahidə edilir. Nəticədən aydın olur ki, rasionall və riskli qərar qəbulu cinsi fərqliliklərdən əsılı olaraq fərqli şəkildə təzahür edir.

ləri daha çox rasionall (47,2%) qərar qəbul etməyə meyillidirlər. Kişi respondentlər isə, kişi respondentlər birmənalı rasionall (52,1%) təfəkkürə üstünlük verirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, kişi respondentlər rasionall təfəkkürə üstünlük versələr də, orta səviyyədə (52,1%) riskli qərar qəbul etməyə meyilli olduqları da müşahidə edilir. Nəticədən aydın olur ki, rasionall və riskli qərar qəbulu cinsi fərqliliklərdən əsılı olaraq fərqli şəkildə təzahür edir.

Ədəbiyyat:

1. **Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə.** “Psixologiya”, Çinar – çarp, Bakı – 2006. 620 s.
2. **Павлов И.П.** Полн. Собр. соч. изд.2. п.3.,М: 1951,стр.232
3. **Шютц А.** Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии.М; 2003, стр.336
4. **Д.Канеман** “Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения”, Харьков: Издательство Институт прикладной психологии «Гуманитарный Центр», 2005. – 632 с.
5. **К.Становић** “Рациональное мышление. Что не измеряют тесты способностей/ пер. с англ.М; 2012
6. **Я.А.Пономарев.** «Психика и интуиция. М. Политиздат. 1967, стр. 248
7. **В.Л.Васильев.** Юридическая психология. 3-е изд. СПб., Питер, 2000; стр. 79-80
8. **Ю.В.Чуфаровский.** «Юридическая психология» М: 1999

9. **Б.Г.Ананьев** «Избранные психологические труды» В 2-х. Т.М: 1980
10. **Корнилова Т.В.** Опросник Личностные факторы принятия решений (ЛФР) // Психология общения. Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Бодалева. – Когито Центр Москва, 2011. – С. 463.

РОЛЬ РАЦИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРИНЯТИИ РЕШЕНИИ ЛИЧНОСТИ

Абстракт

В статье рассказывается принятие решений субъектов на основе рационального и эмоционального (интуитивное, рискованное) мышления. Следует отметить, что основная функция процесса принятия решений психологического подхода к выбору поведения человека на основе этого предсказания и объяснения процессов. Очевидно, что если люди всегда принимали адекватные решения, даже если выбранные приоритеты всегда имели транзитивный характер, а в некоторых случаях не принимали бы неправильные решения, то в психологическом подходе, в общем, не было бы никакой необходимости. Таким образом, в принятии решений основным условием является принятие как рациональных, так и эмоциональных (интуитивно, рискованно) решений для осуществления эффективных решений. В статье также в практическом направлении с учетом гендерного фактора была проведен эксперимент принятия решений в рациональной или рискованной форме.

THE ROLE OF RATIONAL THINKING IN DECISION-MAKING OF PERSONALITY

ABSTRACT

The article describes the decision-making of subjects on the basis of rational and emotional (intuitive, risky) thinking. It should be noted that the main function of the decision-making process is a psychological approach to the choice of human behavior based on this prediction and explanation of

the processes. Obviously, if people always made adequate decisions, even if the chosen priorities were always transitive, and in some cases would not make the wrong decisions, then in the psychological approach, in general, there would be no need. Thus, in making decisions, the main condition is the adoption of both rational and emotional (intuitively, risky) solutions for implementing effective solutions. In the article, also in a practical direction, taking into account a gender factor, an experiment was conducted in making decisions in a rational or risky

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 15 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

PSIXOAKTİV MADDƏ QƏBULUNUN İNSANDA YARATDIĞI PSIXİ VƏ FİZİKİ ASILILIQLARIN TƏHLİLİ

Ramin Allahverdiyev

*BDU-nun sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrsının doktorantı*

E-mail: raminallahverdiyev@mail.ru

Açar sözlər: narkotik, psixi asılılıq, fiziki asılılıq, psixoaktiv maddə

Ключевые слова: наркотик, психическая зависимость, физическая зависимость, психоактивная масса

Keywords: narcotic, psychical dependence, physical dependence, psychoactive drug

Narkotikaya və istənilən psixotrop maddəyə olan meyil tez bir zamanda narkomaniyanın yaranmasına səbəb olur. Narkotik vasitələr müxtəlif formalarda qəbul olunsa da, onların təsir forması demək olar ki, tamamilə eynidir – onlar şüuru məhdudlaşdırır və şəxsin ağrıya dözməyinə kömək edirlər. Tibbdə narkotikdən asılılıq ağır xəstəlik kimi qiymətləndirilir və onun əsas xarakterik göstəricisinin narkotikə patoloji meyil olduğu vurğulanır. Aludəçi şəxs psixi və fizioloji diskomfortdan çıxış yolunu yalnız narkotik qəbulunda görür və onun bütün motivləri narkotik vasitə əldə etməyə yönəlir. Belə asılılıq nəinki şəxsin sağlamlığına zərər vurur, həmçinin, orqanizmin normal fəaliyyətini pozur. (1.20)

Psixi asılılıq sindromuna narkotik vasitələrə psixi (obsessiv) meylin olması və intoksikasiya zamanı psixi komfortun əldə olunması aiddir. Psixi meyil daimi narkotik haqqında fikirlər, narkotik qəbulu zamanı əhval-ruhiyyənin artması, əks halda isə narazılıq, əzginlik hissi ilə müşahidə olunur. Narkotik haqqında sarışan fikirlərin olması psixi meyli obsessiv adlandırmağa imkan verir. Kompulsiv meyil xəstənin hərəkətlərini ifadə etdiyi halda, obsessiv meyil isə əhval-ruhiyyəni, emosional fonu təyin edir. (1,s.35)

Fiziki (kompulsiv) meyil narkomaniyanın əsas əlamətlərindən biri olub narkotizasiyaya güclü meyil ilə müşahidə olunur. Meyil yüksək intensivlikdə olub, hətta həyatı vacib meyillərdən olan susuzluq və aclıq

hissini də üstünləyir. Obsessiv meyildən təkcə intensivliyi ilə deyil, həm də hazırkı məqamda narkotizasiyadan başqa fikirlərin olmasına imkan vermir. Kompulsiv meyil nəinki əhval-ruhiyyəni və affektiv fonu təyin edir, həmçinin davranışı, digər motivlərin aradan qaldırılmasını kontrol edir. Xəstələrin hərəkət və davranışlarını motivasiya edir. Bu zaman bütün istəklər narkotik vasitə əldə etməyə yönəlir. Əlavə olaraq kompulsiv meyil xarakterik vegetativ pozuntularla – bəbəklərin genişlənməsi, hiperhidroz, ağızda quruluq, hiperrefleksiya, tremor ilə müşaiət olunur.

Aparılan araşdırmalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, psixi və fiziki asılılığın yaranması riski bəzi şəxsiyyət əlamətlərini özündə ehtiva edən şəxslərdə – daim ekstremal hisslər axtarışında olan və xarakterində infantillik özünü göstərən insanlarda daha yüksəkdir. (1, s.65)

Bir çox ədəbiyyatlarda istər fiziki, istərsə də psixi asılılıq halı “addiksiya” (ing. addiction) termini ilə adlandırılır. Addiksiya – bir növ davranış pozuntusu hesab edilir və reallıqdan uzaqlaşmaq məqsədilə asılılığa yönəliş zamanı özünü göstərir.

Addiksiya özünü bir çox formada büruzə verə bilər. Lakin onun hal-hazırda ən çox rast gəlinən formalarından biri narkotik vasitələrdən asılılıqdır.

Müxtəlif narkotik vasitələr müxtəlif cür asılılıqlar yaradır. Bəziləri güclü psixi asılılıq yaratdığı halda fiziki asılılığa səbəb olmur, digərləri isə əksinə, güclü fiziki asılılığa gətirib çıxarırlar. Bir çox narkotik vasitələr isə eyni anda həm psixi, həm də fiziki asılılıqlar yaradır.

Narkotik vasitələrdən asılılığın iki formasını fərqləndirirlər: Pozitiv və neqativ asılılıq. Əgər psixoaktiv maddə xoş effekt əldə etmək üçün istifadə edilirsə, bu pozitiv asılılıq hesab olunur. Pozitiv asılılığa euforiya halı, əhvalın yüksəlməsi, gümrahlıq və s. aiddir. Neqativ asılılıq zamanı isə şəxs narkotik vasitəni gərginlikdən və özünü pis hiss etmədən uzaqlaşmaq üçün istifadə edir. Bir müddət keçdikdən sonra maddə qəbulu daimi hal almağa başlayır. Narkotik qəbulunda fasilə yarandığı zaman isə şəxs bu dövrü ağır, hətta əzablı keçirir. (2.45)

Müxtəlif elmi ədəbiyyatlarda addiksiyanın iki əsas sindromu fərqləndirilir: Psixi və fiziki asılılıq sindromu. Bu iki asılılıq forması bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girib aludəçi şəxsə daha destruktiv təsir göstərə bilirlər.

Psixi asılılıq sindromu.

Psixoloji və tibbi ədəbiyyatlarda asılılığın bu növü fiziki asılılıqdan daha təhlükəli hesab edilir.

Psixi asılılığın yaranmasının əsasında aludəçinin ya narkotik vasitə-

nin köməyi ilə mövcud gərginliyi aradan qaldırmaq, ya da eyforiya vəziyyətinə çatmaq istəyi durur. Amerika Narkotika Problemi üzrə Milli İnstitutunun (NIDA – National Institute on Drug Abuse) ekspertləri psixi asılılığı – narkotik axtarışına və qəbuluna yönəlişin nəzarət altına alınma bilməyən forması kimi qiymətləndirirlər. Tibbi ədəbiyyatlarda bu hal üçün “Psixi asılılıq sindromu” terminindən istifadə edilir.

Narkomaniyada psixi asılılığı araşdırmış İ.N.Piyatnitskaya onun aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərmişdir:

- İntoksikasiya (maddə qəbulu) haqqında təsəvvürlərin şəxsdə yeganə rahatlıqdan vasitə kimi formalaşması. Hansı ki, bu, maksimal psixoloji iş qabiliyyətini təmin edir;
- Bu komfort vəziyyətinə obsesiv cəzb olunmanın formalaşması.

Psixi asılılıq sindromu narkotik haqqında daimi olaraq düşünən zaman meydana gəlir. Bu sindrom narkotik maddənin qəbul vaxtı yaxınlaşdıqca əhvalın yüksəlməsi, və ya əksinə, narkotik qəbul etmədikdə və ya onun əldə edilməsi çətinləşdikdə əhvalın pisləşməsi halları ilə özünü büruzə verir. Bütün həyatı fikirlər narkotik maddənin sistemə, getdikcə artan tezlikdə və dozada qəbuluna yönəlmiş olur. Psixiaktiv vasi-

tənin qəbulunda fasilələr yarandıqda isə şəxs özünü diskomfort vəziyyətində hiss edir. Narkotik qəbulu zamanı bu neqativ hiss zəifləyir və ya aradan götürülür. (3, s.26)

Şəxsin narkotik vasitə aludəçisi olub olmadığı narkotik maddə haqqında söhbət zamanı və ya hər hansı bir xoş olmayan yaşantılar zamanı üzə çıxır.

Narkomaniyanın inkişafı zamanı abstinent sindrom formalaşır. Bundan sonra isə müvəqqəti remissiya dövrü yaranır. O isə öz yerini “sevimli” narkotikə olan psixi attraksiyaya (cəzbətmə) verir. Bu zaman aludəçidə psixi komfort yalnız narkotika qəbulu zamanı mümkün olur.

Yuxarıda sadalanmış hallar narkotik vasitəyə psixoloji attraksiya mərhələsinin tərkib hissəsini təşkil edirlər. Bu mərhələni çox zaman nevrostanik mərhələ də adlandırırlar. Bu onunla izah edilir ki, narkotik və ya toksik vasitənin gündəlik qəbul dozasının azaldılması zamanı aludəçidə narahatlıq, zəiflik, müxtəlif növ qıcıqlanmalar (əksər hallarda nevrasteniya), fiziki və zehni yorğunluq, həmçinin, diqqət pozğunluğu yaranır. (3, s.55)

Psixi asılılığın bu mərhələsinin davam etmə müddəti müxtəlif narkotik vasitələrin qəbulundan asılı olaraq müxtəlif olur və 2-6 ay (morfin) ilə bir neçə il (marixuana) arasında dəyişir.

Fiziki asılılıq sindromu.

Fiziki asılılıq sindromu özündə eyniadlı mərhələni – fiziki asılılıq mərhələsini ehtiva edir və aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

Fiziki (kompulsiv) asılılıq;

Intoksikasyada fiziki komfort vəziyyətinə çatmaq qabiliyyəti;

Güclü formada özünü göstərən abstinent sindrom.

Narkotikdən fiziki asılılıq zamanla qarşısı alınmaz tələbata çevrilir və aclıq, susuzluq kimi həyat üçün ən əhəmiyyətli fizioloji tələbatların belə önünə keçə bilər. Bu asılılıq aludəçinin hərəkət və motivlərini müəyyənləşdirir, onu ətraf mühit şərtlərindən asılı olmayaraq narkotika axtarışına sövq edir.

Fiziki asılılıq midrioz, hiperhidroz, hiperrefleksiya, tremor, ağızda quruluq və bu kimi digər vegetativ reaksiyalarla müşahidə olunur. Xəstə özünü yalnız narkotika qəbulu zamanı yaxşı hiss edir. Narkotik vasitə qəbul edə bilmədikdə isə iş qabiliyyəti, dərkətmə və əhval pisləşir, qəbul etdikdə isə xəstə həm psixi, həm də eyni zamanda fiziki komfort hiss edir.(4)

Fiziki asılılıqdan yalnız aşağıdakı üç əlamət özünü büruzə verdikdə danışmaq mümkündür:

Fiziki asılılıq. Bu zaman aludəçi narkotika əldə etmək üçün qarşısı alınmaz bir arzu duyur. Qeyd etdiyi-

miz kimi, bəzən bu arzu aclıq və susuzluq kimi ən önəmli ibtidai tələbatların belə önünə keçə bilər. O, həmçinin, əhvala təsir göstərir, davranışları yönləndirir, şəxsi psixoaktiv vasitədən (narkotikdən) asılı hala salır. Aludəçi məntiqli düşünmək qabiliyyətini itirir, çünki bütün davranış motivləri narkotik vasitə əldə etməyə yönəlmiş olur.

Abstinent sindrom və ya ləğv sindromu. Bu hal psixoaktiv vasitənin qəbulunun qəfil dayandırılması zamanı orqanizmdə yaranan pozuntularla müşahidə edilir. Müəyyən vasitəyə aludə olmuş orqanizm, həmin vasitənin qəbulunun dayandırılması zamanı beyinə müəyyən dozanın tələb olduğu haqda siqnal göndərir. Abstinent sindrom müxtəlif növ narkotik vasitələrin qəbulundan asılı olaraq özünü müxtəlif formalarda büruzə verə bilər.

Reaktivliyin dəyişməsi sindromu. Bu sindrom özündə aşağıdakı halları ehtiva edir:

İstifadə formasının dəyişməsi (məsələn, şəxs yuxunun normalizasiyası məqsədilə müəyyən preparatlar qəbul edirdisə, sonradan bu maddəni intoksiyaya – sərxoşluq halına çatmaq üçün qəbul etməyə başlayır);

Tolerantlığın dəyişməsi. Belə ki, intensiv olaraq psixoaktiv maddənin istifadə olunması orqanizmin həmin maddəyə olan tələbatını yüksəldir.

Adət olunmuş doza lazım olan effekti – eyforiya vəziyyətini yaratmır və bu zaman aludəçi narkotik vasitənin dozasını günü-gündən daha da artırmağa başlayır.

Dozanın yüksək həddə çatması (peredozirovka) zamanı müdafiə reaksiyalarının yoxa çıxması. Müdafiə reaksiyaları (ürək bulanması, qaytarma, dəri qaşınmaları, tərləmə, hıçqırmaq, ağız suyunun ifrazı, gözlərdə ağrı) – orqanizmin həyəcan siqnallarıdır və dozanın təhlükəsizlik limiti aşıldığı zaman ortaya çıxırlar. Lakin narkotik vasitənin doza limitinin aşılması ilə qəbulunun davam etdirilməsi zamanla orqanizmin bu təbii reaksiyalarının yoxa çıxmasına səbəb olur.

İntoksikasiyanın gözlənilənlə müqayisədə formasının dəyişməsi (məsələn, yuxu həbləri yuxu gətirmək əvəzinə ehtiras yaradır).

Qeyd olunan hər üç fenomen özündə fiziki asılılıq sindromunun əlamətlərini ehtiva edirlər. (5)

Öz-özlüyündə narkotikanın qəbulu aludəçi üçün – həyatın gündəlik problemlərindən qaçış, sıxıcı, monoton həyatı rəngləndirmək imkanındır, yeni təəssüratlar əldə etmək, aktiv-

liyi yüksəltmək üçün bir vasitədir. Bu, həyatın qayda-qanunlarına etiraz, həyatda nəyisə dəyişmək tələbatı, onun mənasının axtarışıdır. Aludəçiyə hər zaman elə gəlir ki, o daha güclüdür. Məhz buna görə narkotik vasitə aludəçilərinin psixi asılılığı cəmiyyətə hər hansı bir epidemiyanın vurduğu zərbdən daha ağır zərbə vurur, ona daha baha başa gəlir. (6)

Narkotik vasitəyə olan asılılıq aludəçinin öz həyatına, sağlamlığına, ailə üzvlərinə ayıracağı vaxtı ondan qoparıb alır, şəxsi inkişafı dayandırır və qarşıya qoyulmuş gələcək məqsədlərə çatmağa tamamilə mane olur. O, şəxsdən həyatın özünü oğurlayır.

Özlüyündə asılılıq – ruhun xəstəliyidir. Aludəçi özünü könüllü sürətdə arzularının qəfəsinə salır. Şəxs narkotik vasitə, alkoqol qəbulunu, eləcə də onda addiksiya yaradan digər vərdişləri dayandıra bilmədiyinə görə mənəvi əziyyət çəkir, lakin müstəqil olaraq öz əlləri ilə özünü saldığı bu qəfəsdən çıxmaq qərarını verə bilmir. Prosesin bu gedişində onun ehiyacı olan ən önəmli şey ailə üzvlərinin, yaxın dostlarının və cəmiyyətin dəstəyi, ən əsası isə mütəxəssislərin köməyidir.

Ədəbiyyat:

1. Сирота Н.А, Ялтонский В.М. Профилактика наркомании и алкоголизма. М. Изд. Академия., 2003, 234 с.
2. Джонсон В. Как заставить наркомана или алкоголика лечиться. М., 2000, 358 с.
3. Богданчиков В., Болдырев О., Сурайкин А. Энциклопедия не-зависимости., 2006, 147 с.
4. Даулинг С. (ред.). Психология и лечение зависимого поведения. М., 2000, 458 с.
5. www.narkom.ru
6. <http://okeydoc.ru/narkomaniya-razvitie-psixicheskoy-i-fizicheskoy-zavisimosti>
7. <http://addiction.eurodoctor.ru/narcoticpsychologicaldependence>

**АНАЛИЗ У ЧЕЛОВЕКА ПСИХИЧЕСКОЙ И
ФИЗИЧЕСКОЙ ЗАВИСИМОСТИ В РЕЗУЛЬТАТЕ
ПОТРЕБЛЕНИЯ ПСИХОАКТИВНЫХ ПРЕПАРАТОВ**

АБСТРАКТ

Проблема наркомании – это не физическая зависимость. Многие заблуждаются, думая, что избавившись от ломки, можно вновь вернуться к нормальному образу жизни. Абстинентный синдром действительно очень тяжелое и мучительное состояние, но он проходит за считанные недели. Под руководством опытных специалистов можно практически безболезненно выйти из этого состояния. Но вот главная проблема останется не решенной. Что же делать с психологической зависимостью? Для лечения от нее необходимо длительная реабилитация. Она может занимать до одного года. Все это время наркоман находится в реабилитационном центре для наркоманов и алкоголиков, под наблюдением специально обученных консультантов и психологов.

**ANALYSIS OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCE
CREATED BY THE PERCEPTION OF MENTAL
AND PSYCHOLOGICAL DEPENDENCE IN HUMANS**

ABSTRACT

Narcotic problem, this is not physical dependence. Many people mistake by thinking that after getting rid of physical dependence they can immediately return to a new life. Abstinence syndrome is really very serious and painful situation, but it takes only a few weeks. With the help of professionals it is possible to get rid of this syndrome completely. But the main problem remains unsolved. What can I do with mental dependence? A long term rehabilitation for treatment is necessary. It can last up to one year. During this time, a drug addict rehabilitation center specifically designed for drug addicts and alcoholics who got special education consultant and psychologists should be kept under observation.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

DƏYƏR MƏFHUMUNUN MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Mirzə Nejad Bəşir Cəbrayıl oğlu
AMEA Fəlsəfə İnstitututu, Sosiologiya və
sosial psixologiya şöbəsinin dissertantı
E-mail: Mirzanejhad@yahoo.com

Açar sözlər: Dəyər anlayışı, milli mənəvi dəyərlər, dini dəyərlər, əxlaqi dəyərlər

Ключевые слова: Концепция ценности, национальные духовные ценности, религиозные ценности, моральные ценности

Keywords: Value concept, spiritual values, religious values, moral values

Dəyər gerçəklik hadisələrinin və faktlarının mədəni, ictimai və şəxsiyyət baxımından əhəmiyyətliyi ifadə edən anlayışdır. Dəyər fenomenini ayrıca bir insanın və sosial birliklərin real həyat prosesi və sosial praktikası ilə ayırmaz əlaqədə çıxış edir. Dəyərlər insanın ona münasibətdə kənar olan reallığın insaniləşmiş dünyaya çevrilməsi prosesində yaranır. Varlığın şüur ilə əlaqələrinin dəyər təbiətini şərtləndirən psixoloji mexanizmlərin fəaliyyəti göstərir ki, onların mahiyyət və məzmununun araşdırılması xüsusilə vacibdir. Bu baxımdan yanaşdıqda, insanın qiymətverici münasibətini bildirən ustanovkalar həmin mexanizmlərin psixoloji mərkəzi rolunu oynayır. Görkəmli gürcü psixoloqu D.N.Uznad-

zenin təlimində ustanovkalar tələbatlar ilə situasiyanın, bütövlükdə subyekt ilə obyektin vəhdəti kimi çıxış edir. Ustanovka sabit psixoloji funksional sistem olmaq etibarilə əsas insani dəyərlərin sistemli vəhdətini ifadə edən obyektivləşdirilmiş mədəniyyət dünyasının mövcudluğu nəticəsində yaranır. Dəyər aşağıdakıları ifadə edən anlayışdır:

Bu və ya digər obyektin ekzistensial və keyfiyyət xarakteristikasından fərqli olaraq, onun müsbət və mənfi əhəmiyyətini ifadə edir (predmet dəyərləri).

İctimai şüur hadisələrinin normativ, tələbedici-qiymətləndirici tərəfini ifadə edir (subyekt dəyərləri).

Predmet dəyərlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar: təbii sərvətlər,

keçmişin mədəni irsi, elmi dəyərin əhəmiyyəti, incəsənət əsərlərinin estetik səciyyələri. Subyekt dəyərləri bunlardı: normativ təsəvvürlər formasında ifadə olunan ictimai ustanovkalar, imperativlər və yasaqlar, məqsəd və layihələr haqqında təsəvvürlər (1, s.368).

Dəyərlərin predmet və subyekt növlərinə ayrılması ilə yanaşı, digər əlamətlər üzrə təsnifatlar da mövcuddur. Onlardan biri və nisbətən geniş yayılanı aşağıdakı bölgüdür:

1. Ekzistensial (cari, gündəlik mövcudluq ilə bağlı olan) və essensial (insanın mahiyyətini ifadə edən) dəyərlər;
2. Mövcud olan (yəni artıq reallaşmış olan) və fikirdə tutulan ideal dəyərlər;
3. Arzuolunan (məsələn, yüksək təhsil almaq, cəmiyyətdə yüksək mənsəb sahibi olmaq) və normativ (qanuna hörmət, müxtəlif qaydalara əməl olunması) dəyərlər (2, s.35).

Dəyərləri məqsəd dəyərlərə (yüksək mütləq dəyərlər) və vasitə dəyərlərinə (ikinci dərəcəli, alət rolunu oynayan dəyərlər), habelə maddi və mənəvi növlərə bölən təsnifatlar da mövcuddur. Bundan əlavə, qnoseoloji dəyərləri (həqiqət, elmlilik), etnik dəyərləri (xeyirxahlıq, ədalət), estetik dəyərləri (gözəllik, ülvilik) və dini dəyərləri də bir-birindən fərqləndirirlər.

Dəyərlərin mahiyyəti və məzmunu haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Onları əsasən üç cür qruplaşdırmaq olar:

Dəyəri müəyyən fayda verən və insanın hər hansı tələbatını ödəyən bi-lən predmet kimi götürənlər;

1. Dəyəre norma və ideal kimi yanaşanlar;
2. Dəyəri ümumilikdə insan və ya sosial qrup üçün əhəmiyyətlik kimi təsəvvür edənlər (3, s.112).

Qeyd olunmalıdır ki, bu baxışların hamısı dəyərlərin müəyyən bir tərəfini əsas götürür, buna görə də onlar bir-birini istifadə etmir, əksinə bir-birini tamamlayır.

Dəyər öz mahiyyətinə görə həm sosial, həm də fərdidir, o maddi və mənəvi dünya obyektlərinin ümumi cəhətdən müəyyənləşdirilməsi, onların insan və cəmiyyət üçün müsbət və mənfi tərəflərinin üzə çıxarılmasıdır. Öz-özlüyündə əşyaların, hadisələrin insanlara aidiyyəti yoxdursa, onlar dəyər anlayışına daxil olmur-lar. Dəyər anlayışı “əhəmiyyət”, “fayda” və ya “ziyan” anlayışı ilə əlaqədərdir. Dəyərlər şəxsiyyət, sosial qrup və bütövlükdə cəmiyyət üçün müsbət əhəmiyyət kəsb edən, onların tələbatlarını və mənafeələrini ödəyən vasitələr rolunu oynayan maddi və mənəvi hadisələrdir.

Şəxsiyyət ilə dəyərlər bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəli və ayrılmazdır-

lar. Dəyərlər insanın fəaliyyətini və davranışını normativ planda təsvir edir və şəxsiyyətin məqsəd və ideallarının özəyi rolunu oynayır. Şəxsiyyətin mövcudluğu və mahiyyəti onlarsız öz mənasını itirir. Məhz dəyərlər onun real həyat ilə çoxtərəfli və rəngarəng münasibətləri strukturuna son dərəcə müxtəlif təzahür formaları (psixoloji, sosioloji, etnoloji və s.) kimi daxil olur.

Dəyər istiqamətləri çox geniş və mürəkkəb anlayışdır. Bura milli-mənəvi, dini, əxlaqi və s. dəyərlər daxildir. Milli-mənəvi dəyərlər cəmiyyətin əsrlərlə əxlaqi, sosial-psixoloji baxışlarında sınaqdan keçərək nəsil-dən-nəsilə ötürülən mənsub olduğu millətin qan yaddaşı olmaqla yanaşı, onların xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Milli-mənəvi dəyərlərdə xalqın istək və arzuları, etnik milli hissləri, xarakteri, adət-ənənələri, bütövlükdə onun psixoloji xüsusiyyətləri əks olunur (4, s.148).

Milli-mənəvi dəyərlərimiz xalqımızın simasında zaman-zaman yaşayıb və bizi başqa millətlərdən fərqləndirib. Mənəvi dəyər özünün fiziki və mənəvi varlığını qoruyub saxlamaq, yaşatmaq üçün hər hansı sosial qrup və ya cəmiyyətin əksər üzvlərinin doğru və lazımlı olduğuna inanıb qəbul etdikləri ortaq dünyagörüş, məqsəd, əxlaq normaları və inanclardır. Bu gün dövlətin hər cür resurslardan

səmərəli istifadə yolları ilə formalaşdırmağa çalışdığı başlıca dəyərlər bunlardır: ədalətli olmaq, ailə birliyinə önəm vermək, vətənsəverliyi aşılamaq, qanunlara hörmət, dinə hörmət, eyni zamanda tolerantlıq, çalışqanlıq, qonaqsevərlik, yardımsevərlik.

Milli ideologiya, milli tarix, milli dil, dinimiz, milli mədəniyyət və incəsənət, milli ədəbiyyat, milli özünüdərk, ailə, dahi şəxsiyyətlərimiz, milli musiqimiz, muğamlarımız, fərdi yaddaşı, etnos yaddaşını, millətin, xalqın yaddaşını ehtiva edən folklorumuz bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Bir sözlə, milli olan bütün nailiyyət və keyfiyyətlərimiz milli dəyərlər sisteminə aiddir. Bəşər mədəniyyəti tarixinin araşdırılması sahəsindəki qazanılmış təcrübələr sübut edir ki, insanların mənəviyyəti, əxlaqi normaları və baxışları ilə bağlı olan milli-mənəvi dəyərlərin yaradıcısı xalqdır. Təbiətin hər bir xalqa bəxş etdiyi ən qiymətli miras onun milli-mənəvi dəyərləridir (5, s. 98).

İnsani dəyərlər – xeyirxahlıq, dostluqda sədaqət, mübarizlik, zəhmətsevərlik, səxavətlilik, insanlara sevgi, qayğıkeşlik və s. nəcib xüsusiyyətlər qabarıq şəkildə verilir, nəsil-dən nəslə ötürülür. Milli-mənəvi dəyərlərimiz xalqımızın simasında zaman-zaman yaşamışdır. Bizi başqa xalqlardan, millətlərdən fərqləndirən də elə bir çox məqamda milli-mə-

nəvi dəyərlərimiz, mədəniyyətimiz, mənəviyyatımızdır. Bu mənada İran ailəsi də başqa ailələrdən fərqlənir. Ailələrimizdə böyüyə hörmət, atanaya sevgi, ehtiramla davranmaq, kiçiklərə qayğı, diqqət əsas göstəricilərdəndir. Bizim gələcək nəsillərə örnək olan əxlaq, tərbiyə simvolu, məhəbbət etalonu kimi daim hörmətlə anılan nümunəvi ailələrimiz çoxdur. Bu ailələr İran xalqına sözün həqiqi mənasında böyük şəxsiyyətlər, dahilər bəxş etmişdir (6, s.85).

Mənəvi dəyərlər insanı cəmiyyətdə formalaşdıran, inkişafa kömək edən davranış qaydalarıdır. Bu qaydalar dünya sivilizasiyasının təməli qoyulandan yaranmağa başlayıb. Dəyərlərin formalaşması prosesi nəticəsində dünyada hər bir fərdin haqlarını daha dolğun təsdiq edən xüsusiyyətlər yaranır. Dünya xalqları arasında milli-mənəvi dəyərləri ilə tanınan İran xalqı yaşatdığı və təbliğ etdiyi bəşəri ideyaları, adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri ilə özünəməxsus yer tutur.

Hər bir milləti dünyada tanıdan və onu digər xalqlardan fərqləndirən ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri onun adət və ənənələri və bu müstəvidə yüksək mənəvi dəyərlər sisteminə malik olmalarıdır. Bu baxımdan qloballaşan dünyada milli adət və ənənələr və onun əsasında formalaşdırılan yüksək mənəvi dəyərlər

sistemi hər bir millətin mənəvi, mədəni simasını göstərir.

Dünyanın ən qədim xalqlarından olan İran da özünün zəngin milli, əxlaqi və mənəvi dəyərlər sistemi ilə bəşər sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr verərək özünəbənzər adət və ənənələri, yüksək mənəviyyatı ilə diqqəti cəlb edib. Min illər boyu formalaşan və İran xalqının yüksək mənəvi dəyərlərə malik olduğunu göstərən təkraredilməz adət və ənənələr millətimizin keçmişi ilə bu günü və gələcəyi arasında sarsılmaz bir mənəvi körpü rolunu oynamaqdadır. Milli adət və ənənələr hər bir xalqın milli mədəniyyətinin zənginliyindən, qədim tarixi kökə malik olmasından xəbər verir.

Adət və ənənələrin milli mənəvi dəyərlər sistemində oynadığı əvəzsiz rollardan biri də hər bir ənənənin müəyyən əxlaqi mənə daşması ilə bağlıdır. Belə ki, adət və ənənələrimiz hər bir insan nəslinin yaratdığı əxlaqi dəyərləri qoruyub, yeni nəsle çatdırmaq vasitəsi kimi çıxış edir. Adət-ənənələrimiz və onların formalaşdırdığı milli dəyərlər sistemi ilə güclü dövlətçilik quruculuğu arasında sıx vəhdət var. Belə ki, hər bir dövlətin gücü, ilk növbədə, adət və ənənələrin cəmiyyəti əxlaqi, milli vətənpərvərlik baxımından düzgün istiqamətə yönəltməsindən, onları

saf təməllər üzərində tərbiyə etməsindən asılıdır. Bu baxımdan bütün dövrlərdə adət və ənənələr hər bir dövlətin qüdrətli və uzunömürlü olmasında on minlərlə əsgərin görə bilmədiyi əvəzsiz bir iş görür. Bir sözlə, adət və ənənələr insan münasibətlərinin tənzimləyici və istiqamətvericisi funksiyasını yerinə yetirərək, öz lideri ətrafında möhkəm birləşən güclü və qüdrətli dövlətin meydana çıxmasında önəmli rol oynayır (7, s.113).

Təbii ki, bütün dövrlərdə mütərəqqi adət və ənənələrin yaradıcısı, eyni zamanda onu qoruyub zənginləşdirən və gələcək nəsillərə çatdıran xalqdır. Bayram adət-ənənələri, toy, yas mərasimləri, islam dininin bəşəri hissələri təbliğ edən dəyərləri xalqımızın milli-mənəvi simasının aynası hesab edilir.

Mənsub olduğu xalqın tarixi keçmişinə, mədəni irsinə və mənəvi dəyərlər sisteminə qayğı ilə yanaşan dövlət başa düşür ki, milli dövlətçilik və milli-mənəvi dəyərlər sistemi ilə sıx daxili vəhdətdədir. Bu çərçivədə də gənc nəsli saf əxlaqi ruhda tərbiyələndirməyin dövlətimiz qarşısında ən zəruri vəzifələrdən biri olduğu dönə-dönə vurğulanır. Çünki adət və ənənələr yetişməkdə olan gənc nəsildə güclü təsir buraxaraq onların vətən, millət, xalq sevgisi ruhunda tərbiyə olunmasında əsl həyat

məktəbi rolunu oynayır. Bu adət və ənənələr mənəvi baxımdan nə qədər zəngin olsa, həmin gənclər də o qədər cəmiyyət üçün xeyirli şəxs kimi yetişir və dövlətin daha da güclü olmasına öz töhfəsini verir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli adət və ənənələrimizi, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz.

Ümumiyyətlə, hər bir xalqın, millətin mövcudluğu onun ana dilinə, adət-ənənələrinə, öz mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, tarixinə bağlılığından asılıdır. İran xalqı da bugünədək məhz milli mənəvi dəyərlərinə bağlılığı sayəsində özünün mövcudluğunu, milli identikliyinə, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilib. İran xalqının ən böyük sərvətlərindən biri onun zəngin milli mədəni, maddi, ədəbi, dövlətçilik irsinə sahib olmasıdır. Bu zəngin mənəvi irs xalqımız tərəfindən əsrlər boyunca yaradılıb və onun böyük bir hissəsi bugünədək qorunub saxlanıb. Bu baxımdan, milli dövlətin formalaşması və əbədiyaşar olması onun mənəvi əsaslarının milli dəyərlərlə nə dərəcədə səs-ləşməsindən asılıdır. Milli dəyərlərə söykənən dövlət quruculuğu xalqın milli şüuruna, identikliyinə, mənəvi dəyərlərinə istinad edir.

Bəşər mədəniyyəti tarixinin araşdırılması sahəsindəki qazanılmış təc-

rübələr sübut edir ki, insanların mənəviyyəti, əxlaqi normaları və baxışları ilə bağlı olan milli-mənəvi dəyərlərin yaradıcısı xalqdır. Təbiətin hər bir xalqa bəxş etdiyi ən qiymətli miras onun milli-mənəvi dəyərləridir. Bu səbəbdən də hər şeydən əvvəl və hər sahədə, o cümlədən mədəniyyət siyasəti sahəsində mədəniyyətin təsbiti mövzusunda üstünlük verilməlidir. Milli-mənəvi dəyərlər gələcək nəsillərə daha da zənginləşdirilmiş halda ötürülməlidir. Şübhəsiz ki, mədəniyyət dəyişmədən və zənginləşdirilmədən varlığını qoruya bilməz. Bu məqsədlə müasir mədəniyyət siyasətində yaradıcı və qurucu səciyyəli hər cür fəaliyyət təşviq edilməli, yeni qabiliyyətlərin kəşf edilməsi, istiqamətləndirilməsi, dəyərləndirilməsi fəaliyyətlərinə mühüm əhəmiyyət verilməlidir (5, s.57).

Məlumdur ki, tərbiyə prosesi dərin köklərlə xalqın həyatı, çoxəsrlik təcrübəsi, adət-ənənələri ilə sıx bağlıdır. Xalqımızın müstəqil bir millət kimi inkişaf etməsi şagirdlərin milli-mənəvi və dini dəyərlərlə yanaşı, xalqın tarixi keçmişindən, xalq hikmətlərindən tərbiyə prosesində istifadə etməyə əlverişli şərait yaratmışdır. Xalq hikmətləri tarixin sınaqlarından çıxmış, onun qan yaddaşından bulaq suyu kimi süzülərək əsrlər boyu yaşamaq və yaratmaq qanunnaməsinə çevrilmiş, öz tərəvətini

saxlamış, milli çərçivədən çıxaraq ümumbəşəri mahiyyət kəsb edən beynəlxalq tərbiyə məcəlləsinə çevrilmişdir. Bəşər cəmiyyətinin inkişaf tarixi belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, böyük və kiçikliyəndən asılı olmayaraq bütün xalqların irəli sürdükləri ideyalar, fikirlər, atalar sözləri, hikmətlər arasında bir yaxınlıq, oxşarlıq, doğmalılıq var. Bu oxşarlıqda xalqların adət-ənənələrinin, milli-mənəvi dəyərlərinin, uşaq və gənclərin tərbiyəsinə verilən tələblərin, tətbiq edilən tərbiyə yollarının vəhdəti açıq-aydın görünür. Məlum həqiqətdir ki, dil sözdən, söz isə qələmdən əvvəldir. Söz sənətində isə birincilik laylalara, əzizləmələrə, bayatılara məxsusdur. Xalqın mənəvi-estetik sərvəti olan şifahi xalq ədəbiyyatı milli-mənəvi dəyərlərimiz baxımından çox böyük mənbədir. Psixologiya tarixində müəyyən səhifə təşkil edən həmin mənbələr indiyə kimi yüz minlərlə insanın, o cümlədən uşaq və gənclərin ümumi inkişafında özünəməxsus rol oynadığı kimi, bu gün də tərbiyəvi təsir gücünü saxlamaqla, gənc nəslə milli-etnik yaddaşa, xalq təfəkküründən süzülüb gələn mənəvi sərvətə ehtiram ruhunda tərbiyə etməkdədir (6, s.78).

Dəyər anlayışı və ya faktı müxtəlif elm sahələri tərəfindən üzərində tədqiqat aparılmış bir problemdir. Fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya,

pedaqogika sahələrində dəyərin xarakterini və çərçivəsi ilə əlaqədar birbaşa və ya bilavasitə olaraq şərhlər və izahlar verilmişdir. Dəyər faktının tərifini vermək lazım gələrsə, ictimai qrup üzvlərinin müsbət, güclü bir emosional bağlılıqla xüsusi məqsəd və tədbirlər üçün bir standart əmələ gətirməsi sayəsində ortaya çıxan mücərrəd, ümumiləşdirilmiş davranış qanunları olaraq ifadə edilməsi mümkündür.

Tədqiqatçılardan Furfey dəyərlə bağlı olaraq yazırdı ki, dəyər yaxşılıq üzərində qurulan bir xüsusiyyət daşımaqla yanaşı, obyektin həqiqi yaxşılığına bağlı olaraq özünü biruzə verir. Dəyər, obyektlərin keyfiyyətləri ilə subyektin sahib olduğu xüsusiyyətləri arasındakı bir əlaqədən meydana gəlir. Yəni dəyər subyekt ilə obyekt arasındakı əlaqə səbəbiylə mövcuddur, eyni zaman da onlarla əlaqəli bir vəziyyətdədir (2, s.52).

Dəyər fəlsəfi baxımdan mövcudluqla bağlı bir anlayış olaraq özünü göstərir. Belə ki, mövcud olmayan bir şeyin dəyəri ola bilməz. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, mövcud olan bir şey nə qədər konkret olsa o qədər dəyər xarakterini qazanar, nə qədər mücərrədləşirsə bir o qədər də dəyərdən uzaqlaşır (1, s.360).

Dəyərlər cəmiyyətin ideal mənliliyinin göstəricisidir. Bu ideallara bağlılıq ənənələrin meydana gəlməsində iştirak edir. Həmçinin qeyd etmək

yerinə düşər ki, dəyərlərin meydana gətirdiyi bir mədəniyyət vardır. Bu mədəniyyət gerçəyə hörmət, haqq, fərdi mükəmməllik və tamlıq, sevgi qaydalarına əsaslanır. Dəyərlər mədəniyyəti etik anlayışa əsaslanan bütöv bir sistemdir desək heç də yanılmırıq. Bir faktın, hadisənin formalaşmasına hər hansı əhəmiyyət kəsb etdirən, ona məna qazandıran məhz daşdığı dəyəridir. Dəyər mühakimə etmə və qiymətləndirmə vasitəsi olaraq da tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu vasitə gözəli çirkindən, doğrunu səhvədən, yaxşını pisdən ayırd edə bilmək qabiliyyəti kimi təsnif edilir. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, dəyər məlumatdan fərqli bir sahə təşkil edir. Dəyər sahəsi heç bir vəchlə məlumat sahəsinə aid edilə bilməz. Bunun üçün dəyər-həqiqət məzmununda bəzi aksiomlar vardır. Bunlar:

- Hər obyektiv dəyərin bağlı olduğu bir həqiqət nizamı vardır.
- Hər obyektiv dəyər başqa bir varlığı ifadə edir.
- Hər obyektiv dəyər başqası tərəfindən sübut edilməyə və izaha əlverişli şəkildə mövcud ola bilər (3, s.113).

Dəyərlərin davamlı şəkildə qalıcı olması, bir inanc xüsusiyyəti daşması, istənilən və istənilənin qavranmasına bağlı bir zehni xüsusiyyət daşması fonunda bir seçim olması kimi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu xüsusiyyətlərin meydana gəlməsi dəyər faktorunun yaranması prosesi ilə əlaqədardır. Dəyərlərin mahiyyət və məzmununun təhlili aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır.

- Ətraf aləmin bütün obyektləri və hadisələri şəxsiyyət üçün dəyərlər dünyası kimi çıxış edir. Dəyərlilik maddi və mənəvi mədəniyyət hadisələrinin ictimai mahiyyətini, onların cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi sosial funksiyaların çox mühüm göstəricisidir.
- Dəyərlər müəyyən konkret ictimai münasibətlər və ünsiyyət formaları çərçivəsində insanların ictimai praktikası və fərdi fəaliyyəti əsasında yaranır və dinamik xarakter daşıyır. Onların formalaşmasına və inkişafına konkret şəxsiyyətin həyat təcrübəsi və malik olduğu biliklər səviyyəsi güclü təsir göstərir.
- Bütövlükdə götürüldükdə dəyərlər

insanın mövcudluğunu əhatə edən bioloji, sosial və psixoloji amillərin məhsulu kimi çıxış edir. Hər bir şəxsiyyətdə bu tərəflərin əlaqəsi fərdi qaydada, başqalarında olduğundan fərqli şəkildə olur. Bu məqam dəyərlərə özünəməxsusluq, şəxsiyyət xarakteri verir. Əlbəttə, deyilənlər dəyərlərin ümumbəşəri məzmununu inkar etmir. Əksinə, ümumbəşəri və fərdi dəyərlər bir-birilə sıx əlaqədə və qarşılıqlı təsirdədir.

- Dəyərlər insan varlığının spesifik fenomenləridir. Cəmiyyət inkişaf edib dəyişdikcə, ona müvafiq olaraq dəyərlər də özünün mütəhərrik və dinamik xarakterini üzə çıxarır. Bu fikir demək olar ki, bütün dəyərlərə (xeyirxahlıq, həqiqət, gözəllik və s.) aiddir. Lakin dəyərlərin dəyişkən xarakteri onların məzmununda stabil və nisbi sabit

Ədəbiyyat:

- tərəfin olduğunu inkar etmir.
1. **Rzayev M.H.** Müasir şəxsiyyət. Bakı, 2015, 534 s.
 2. **Delxəmuş M.T.** Dəyərlərin kontekst və iyerarxiyası. Tehran, 2006, 94 s., (fars dilində)
 3. **Rəuf R.Ə.** Dəyərlər, inam və rəftar. // Tehran, Nəğd və Nəzər, Jurnal, №2, 1997, s.112–115 (fars dilində)
 4. **Baxşəliyev Ə.T.** Azərbaycan mil-

- li-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti. Bakı, 2011, 510 s.
5. **Həsənov A.M.** Milli-mənəvi dəyərlərimiz. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 360 s.
6. **Fəramərvə D.R.** İranlı şadirdlərin dəyərləri. Tehran, 2001, 105 s., (fars dilində)
7. **Khəlifə A.M.** Dəyərlərin dəyişməsi psixologiyası. Tehran, 2000,

299 s., (fars dilində)

СУТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ ЦЕННОСТЬ

АБСТРАКТ

В данной статье предпринята попытка раскрытия сути и содержания понятия ценности. Отмечается, что ценности играют роль средств материальных и духовных событий, которые играют положительное значение для личности, социальных групп и общества в целом, удовлетворяющим их потребности и интересы. Ценности представляют поведение и деятельность человека в виде нормативного плана, играя роль ядра целей и идеалов личности.

THE ESSENCE AND CONTENT OF THE CONCEPT OF VALUE

ABSTRACT

In this article, attempts were made to open the essence and content of the concept of value. It is noted that values are material and spiritual events that play a positive role for the individual, the social group and the society as a means of paying their needs and interests. Values represent the normality of human activity and behavior and serve as the core of the goals and ideals of personality.

Məqalə AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №06)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 7 noyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

AHIL YAŞLI İNSANLARIN HÜQUQLARININ QORUNMASI VƏ SOSIAL MÜDAFİƏSİ

Əlirza Zadəgan Allahqulu oğlu

*AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Sosiologiya və
sosial psixologiya şöbəsinin dissertantı
E-mail: alirezaam69@yahoo.com*

Açar sözlər: yaşlılıq dövrü, ahil yaşlı insanlar, hüquqların qorunması, sosial müdafiə

Ключевые слова: старость, пожилые люди, защита прав, социальная защита

Keywords: old age, elderly people, protection of rights, social protection

Yaşlılıq dövründə yaşanan ən əhəmiyyətli ictimai problemlərin başında yaşlıların baxımı gəlir. 65 yaş üzərindəki hər yaşlının xəstələnmə riski və fiziki çatışmazlıqlar səbəbiylə köməyə ehtiyac duyma ehtimalı artmışdır.

Getdikcə qloballaşan dünyada yaşlı insanların həyat şəraiti və onların mövcud mühitdən qaynaqlanan sosial-psixoloji vəziyyətləri getdikcə dəyişir. Müasir göstəricilərə nəzər saldıqımızda bu gün 60 yaşından yuxarı yaşa malik insanların sayı təqribən 5 yaşından aşağı olan uşaqların sayına bərabərdir. Belə ki, 50 ildən sonra yaşlı insanların sayı dünyada təqribən 2 milyard nəfər təşkil edəcəkdir. 2010-cu ildə yaşı ötmüş insanların sayı dünya əhalisinin 10%-i

təşkil etmiş, yəni 739 milyon nəfər olmuşdur. Avropa İttifaqının hesablamalarına görə 2025-ci ilədək yaşlıların sayı 22%-dən 30%-dək artacaqdır. Belə məlum olur ki, dünya əhalisi getdikcə qocalmaqdadır. Çünki yeni dünyaya gələn uşaqların sayı ildən-ilə azalır. Dünyanın əhali artımında baş verən bu dəyişikliyi BMT-nin müvafiq orqanları da ciddi şəkildə izləyir. Belə bir dünya təcrübəsi sadəcə bir ölkə üçün keçərlidir deyil, misal üçün, Rider Dünya Səhiyyə Təşkilatının hesablamalarına görə, İran İslam Respublikasında yaşlı kişi cinsinin orta yaş həddi 67 il, qadınların orta yaş həddi isə 71 il olmuşdur (1, s.57).

Güman etmək olar ki, İranda yaşı keçmiş insanların orta yaş həddi artmağa doğru gedir və İran İslam Res-

publikası gələcək dövrdə mütləq yaşlılıq problemi ilə üzləşəcəkdir. Digər bir tərəfdən isə bu problem İran cəmiyyəti daxilində sosial-ictimai problemlərin qabarmasına yol açır. Məsələnin bu tərzdə inkişaf etməsi indidən bu problemin həlli üçün dövlət tərəfindən xüsusi tədbirlər görülməzsə dövlətin ictimai-sosial və psixoloji problemlərlə üzləşməsi qaçılmaz olacaqdır. Buradan təbii ki, qloballaşmadan irəli gələn bəzi şərtləri də nəzərə almaq lazımdır. İranın getdikcə sənaye maqnatına çevrilməsi, texnikanın insanın məişət həyatına daxil olması və informasiya texnologiyalarının daha çox tətbiq edilməsi, innovasiyalardan geniş istifadə olunması, həyat şəraitinin yüngülləşməsi məqsədilə daha az zəhmət tələb edən mümkün vasitələrə transfer olunması, evlilik miqyasının azalması və uşaq artımının azalması nəticədə yaşlı adamların sosial-psixoloji vəziyyətlərinə geniş ölçüdə təsir edir. Bu səbəblə yaşlı insanların sosial-psixoloji durumunun cəmiyyətdə geniş tədqiqi olduqca aktual və zəruridir. Digər bir tərəfdən isə ahıl adamların ölkə daxilində sosial-psixoloji durumunun bütün parametrləri, iqtisadi, məişət vəziyyətləri dəqiq şəkildə öyrənilməli və proqnozlar səhih və şəraitə uyğun verilməli, məsələ ilə əlaqədar xüsusi dövlət və özəl proqramları hazırlanmalıdır (2, s.72).

Yaşlılara baxım ailə və qohumları tərəfindən və ya təşkilatlarda həyata keçirilir. Ailə mühiti yaşlı üçün ictimai, romantik, fiziki yaxşılığın və ehtiyacların ən yaxşı qarşılıdığı ən sağlam mühit olmaqla birlikdə, çağımızın sürətli və kompleks həyatında ailə mühiti içində ehtiyacların qarşılansının çətinlikləri olduğu göstərilir. Yaşlıların uşaqlarından və yaxın ailə üzvlərindən aldıkları dəstəyin və ya baxım köməyinin qeyri-kafiliyinə qarşı, alternativ baxım modellərinə ehtiyac duyulmuşdur. Bu modellərdən biri də yaşlıların öz həmyaşıdları ilə birlikdə ola bildikləri və təməl ehtiyaclarını qarşılamaq professional peşə işçilərindən kömək ala bildikləri qocalar evləridir.

Sosial və iqtisadi istiqamətdən məhrumluq içində olan yaşlı fərdlərin, dinc bir ev mühiti kimi həyatlarını davam etdirmələrini, fiziki və ruhi sağlamlılıqlarının qorunmasını, ictimai əlaqələrinin inkişaf etdirilməsini və davam etdirilməsini, dinclik, güvən və rifah içində yaşamalarını təmin etməkdə olan qocalar evləri əhəmiyyətini qorumaqda və hər keçən gün ədədi olaraq da artmışdır. Bu mövzuda daha çox araşdırma edilməsinin, cəmiyyətdə və ya xüsusi təşkilatlardan alma və almama səbəblərinin müəyyən olunmasıdır və lazımlı qaydaların cəmiyyət sağlamlığı baxımından faydalı olacağı məlumdur.

Ahılların hüquqlarının qorunması istiqamətində beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən bir sıra addımlar atılır. Yaşlı nəslin sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi həyatda iştirakının təmin edilməsi məsələsi ilə bağlı dövlət dəstəyi və dövlət proqramları hazırlanır. Dövlət proqramının əsas məqsədi ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə nail olmaqdır. Dövlət proqramının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Ahıl vətəndaşların sosial təminat sahəsində hüquqlarının artırılması və onların həyata keçirilməsi;
- Ahıl vətəndaşların cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında iştirakının təmin edilməsi;
- Ahıl vətəndaşların sosial-mədəni tələblərinin ödənilməsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Ahıl vətəndaşların sağlamlığının qorunması;
- Qocalma probleminin həll olunması istiqamətində dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və özəl sektorun sıx əməkdaşlığının təmin edilməsi;
- Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin təminatının elmi əsaslarının möhkəmləndirilməsi.

Dövlət proqramı ölkənin mövcud iqtisadi, sosial və demoqrafik proseslərinin inkişaf xüsusiyyətlərini

nəzərə alaraq, ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə yönəldilmiş tədbirləri müəyyən edir.

Atılmış qocalara dünyamızın hər yerində rast gəlmək mümkündür. Təsadüfi deyil ki, BMT Baş Məclisi 1992-ci ildə qocaların (ahılların) müdafiəsi ilə bağlı Qətnamə qəbul edib. Həmin Qətnamənin prinsiplərinə uyğun olaraq hər il oktyabr ayının 1-i Beynəlxalq Ahıllar Günü kimi qəbul edilir, bundan əlavə, 1999-cu il Beynəlxalq Ahıllar ili elan olunmuşdur. 2002-ci ilin aprelində isə İspaniyanın paytaxtı Madrid şəhərində BMT-nin ahıllar üzrə II Ümumdünya Məclisi keçirilib. Bu məsələyə qonşu ölkə olan Azərbaycan Respublikasında da ciddi diqqət yetirilir. 2001-ci il iyunun 22-də “Ahıllara sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilib. Qanuna əsasən ölkədə 70 yaşına çatmış Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, habelə Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər ahıl sayılır.

1993-cü ildən başlayaraq, hər il oktyabr ayının 1-i Azərbaycanda “Beynəlxalq Ahıllar Günü” kimi qeyd olunur. Həmin günün keçirilməsində məqsəd ahıl vətəndaşların sosial problemləri ilə tanış olmaq, ehtiyaclarını müəyyənləşdirərək, imkanlı müəssisələr, təşkilatlar və

qeyri-hökumət təşkilatları ilə birlikdə əməli tədbirlər görməkdən ibarətdir (3).

Dünya ölkələrinin çoxunda olduğu kimi, qonşu ölkə olan Azərbaycanda da əhalinin yaşlaşma prosesi müşahidə olunur. 1950–2010-cu illər ərzində 65 yaşından yuxarı olan əhali kontingentinin sayı dünya üzrə 5 faizdən 8 faizə qədər artıb, 2050-ci il üçün isə bu rəqəmin 16 faizə çatacağı gözlənilir. Azərbaycanda isə bu göstəricinin 2010-cu ildəki 6 faizdən 2050-ci ilədək 12 faizə qədər artacağı proqnozlaşdırılır. Azərbaycanda ahıl vətəndaşların hüquqlarının qorunması, onların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, sosial və digər həyati tələbatlarının ödənilməsi, bu sahədə mövcud olan qanunvericiliyin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir və son illər bu istiqamətdə mühüm işlər görülür. Ölkədə əlil, tənha və ahıllara xidmət göstərən müəssisələrin sakinləri dövlət qayğısı ilə əhatə olunub.

Ahıl vətəndaşların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və onlara dövlət qayğısının artırılması məqsədilə 2006-cı ildə Prezidentin müvafiq sərəncamı ilə “Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilib. Qeyd edək ki, 2004-cü ildə “Azər-

baycanda demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı”nda, həmçinin 2008-ci ildə təsdiqlənmiş “2008–2015-ci illərdə Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda və digər dövlət proqramlarında ahılların sosial müdafiəsi ilə bağlı tədbirlər nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasında son 10 ildə vətəndaşların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, sosial müdafiə sisteminin, o cümlədən ahılların sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə mövcud olan qanunvericiliyin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür (4).

Həyata keçirilən tədbirlərin əhəmiyyətini, ahılların hüquqlarının qorunmasını və sosial müdafiəsinin aktuallığını, dünya ölkələrinin bir çoxunda olduğu kimi, Azərbaycan ölkəsində də müşahidə olunan əhalinin qocalma prosesi şərtləndirir. Əhalinin yaş strukturunda uşaqların xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi və ahıl vətəndaşların sayının əmək qabiliyyətli yaşda olanlara nisbətən daha intensiv artması əmək bazarının formalaşmasında, həmçinin, sosial təminat sisteminin səmərəli işləməsində bir sıra çətinliklərə gətirib çıxarır. Keçid dövrünün sosial-iqtisadi problemləri ilə bağlı kənd

yerlərindən şəhərlərə və ölkədən kənara miqrasiya da respublikada əhəlinin qocalma prosesinə böyük təsir göstərmişdir. Təsadüfi deyildir ki, kəndlərdə ahılların və xüsusilə də ahıl qadınların xüsusi çəkisi artmışdır.

Hərtərəfli dövlət qayğısı ilə əhatə olunan ahılların ən çox ehtiyacı övlad sevgisindədir. Hazırda dünyada bir çox ahıllar var ki, bu sevgidən məhrumdur. Səbəbinə gəldikdə isə onların sırasında yaxınlarını itirərək tənhalığa məhkum olan yaşlılarla yanaşı, övladları tərəfindən tərk edilərək yalnız qalanlar da var (3).

İran İslam Respublikasında da həm ailələrdə, həm də qocalar evində yaşayan qocaların hüquqlarının qorunması və sosial müdafiəsi ilə bağlı tədbirlər görülməkdədir. Təbriz Qocalar evində tərəfindən tətbiq olunan yaşlıya bağlı xidmətlər aşağıdakı tətbiqlər şəklində bildirilir:

- evdə baxım xidməti;
- yaşlı həmrəylik mərkəzi;
- gündüz baxım evləri;
- gündüz baxım və reabilitasiya mərkəzləri.

Bu xidmət spektri “evdə baxım xidməti” və “yaşlıya evdə iqtisadi dəstək” seçimlərinin meydana gətirilməsinin məqsədi, əvvəlcə qocalar evinə gəlmə zəruriliyi olmayan yaşlılara, evlərində və ya olduqları yerdə, ətrafından ayırmadan ən uyğun xidmətin verilməsini təmin etməkdir (5, s.146).

İdeal qocalar evindən yaşlıların hər cür tələbatlarının ən qısa müddətdə, ən yaxşı şəkildə təşkil edilərək qarşılandığı, özlərinə aid olduğunu düşünə bildikləri xoşbəxt və əhəmiyyətli olduqlarını, sevildiklərini hiss etdikləri məkanlar aydın olmuşdur.

Yaşlının ətrafında çata biləcəyi bir Yaşlı Həmrəylik Mərkəzi olsa belə evdə qala bilmək üçün ehtiyac duyulması olan xidmətlər və evdə yaşama səbəbləri diqqətlə araşdırıldığında yaşlıya istiqamətli bir xidmət yığımının inkişaf etdirilməsinin hər yaşlı üçün ehtiyacına cavab verəcək xidmət tiplərinin olmasının çox faydalı olacağı aydın olmaqdadır. Ancaq belə bir xidmət sistemiylə qocalar evinə gəlmək məcburiyyətində qalan yaşlı sayı azaldıla bilər. Qocalar evlərinin üzərindəki yük azalacağı üçün xidmət keyfiyyəti artırıla bilər (6, s.93).

Ahıllara yarımstasionar sosial xidmət haqqında qərar onun ərizəsi və sağlamlığının vəziyyəti barədə tibb müəssisəsinin arayışı əsasında sosial xidmət müəssisəsinin rəhbərliyi tərəfində qəbul edilir. Stasionar sosial xidmət, bu məqsədlə yaradılmış müəssisədə ahılların fiziki durumuna və səhhətinə uyğun olan həyata şəraitinin yaradılmasından, tibbi və sosial reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsindən, qulluq və isti-

rahətin təşkilindən ibarətdir. Stasionar sosial xidmətə ehtiyacı olan psixi pozuntusu olan ahıllar qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada xüsusi stasionar sosial xidmət müəssisəsində yerləşdirilirlər. Stasionar sosial xidmət müəssisələrində yaşayan ahılların pensiyalarının verilməsi qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Stasionar sosial xidmət müəssisəsi rəhbərliyinin vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

– İnsan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına riayət etmək ahılların şəxsi toxunulmazlığını və təhlükəsizliyini təmin etmək sosial xidmət müəssisəsində yaşayan ahılların hüquqları haqqında onlara məlumat vermək sosial xidmət müəssisələrində yaşayan və ehtiyacı olan ahıllar barəsində qanuni nümayəndə təyin olunması üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanına müraciət etmək;

– Sosial xidmət müəssisələrində yaşayan ər-arvadları ayrıca yaşayış sahəsi ilə təmin etmək ahılların şəxsi və qiymətli əşyalarının mühafizəsini təmin etmək qanunvericilikdə müəyyən olunmuş digər vəzifələri həyata keçirmək.

Sosial-məsləhət yardımının məqsədi ahılların cəmiyyətə adaptasiyasını, ailədə sağlam münasibətlərin yaradılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

– Qohumlarından və ya qanuni nümayəndələrindən ayrı yaşayan və sosial-məsləhət yardımına ehtiyacı olan tək ahılların, ahıl ər-arvadların müəyyənləşdirilməsi;

– Müxtəlif xarakterli sosial-psixoloji pozuntuların profilaktikası;

– Ahılların yaşadığı ailələrlə əlaqə yaradılması;

– Ahılların problemlərinin həllində dövlət, bələdiyyə orqanlarının və ictimai birliklərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;

– Sosial xidmət üzrə məsləhətlərin verilməsi.

Sosial xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar sosial işçilərin vəzifələri aşağıdakılardır:

– professional etika normalarını rəhbər tutmaq,

– ahılların ləyaqətinə və hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq;

– sosial xidmət göstərəkən ahıllara münasibətdə ayrı-seçkiliyə və qeyri-humanistliyə yol verməmək;

– qulluq etdikləri ahıllara sosial xidmətin növləri barədə məlumat vermək;

– öz vəzifələrini yerinə yetirəkən əldə etdikləri məlumatların konfidensiallığını təmin etmək.

Sosial xidmət müəssisələri və qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada sosial xidmət sahəsində peşəkar fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər tərəfindən göstərilən sosial xidmətin

keyfiyyətinə, səmərəliyinə, dövlət standartlarına və tələblərə əməl olunmasına nəzarət müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

– Rayon və şəhər səhiyyə xidməti müəssisələrində gerontoloji xidmətin təşkil edilməsi;

– Gerontologiya üzrə müvafiq tədris kurslarının təşkil edilməsi;

– Ahıllar üçün ixtisaslaşdırılmış psixoloji tibbi xidmətlərin təşkili;

– Ahıl vətəndaşların sağlamlığının təmin edilməsi məqsədilə idman-sağlamlıq tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

– Ahıl vətəndaşların sağlamlığının qorunmasına kömək məqsədilə idman və sağlamlıq mövzusunda radio-televiziya verilişlərinin müntəzəm olaraq təşkil edilməsi;

– Ahıl vətəndaşların ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında fəal iştirakını, onların təhsil və məşğulluq imkanlarını təmin etmək məqsədilə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;

– Ahılların asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələri üçün müvafiq tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi;

– Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsi vəziyyəti və görülən tədbirlər barədə əhalinin müntəzəm məlumatlandırılması, dəyirmi masa, müsahibə və dialoq formasında verilişlərin təşkil edilməsi;

– İşləmək arzusunda olan ahıl vətəndaşların yeni peşələrə yiyələnməsi üçün hazırlıq və yenidən hazırlıq tədris kurslarının təşkil edilməsi;

– Qocalma prosesinin ölkənin sosial və iqtisadi inkişafına təsirinə dair elmi tədqiqatın aparılması;

– Ahıl vətəndaşların problemlərinin öyrənilməsinə dair müvafiq sorğunun təşkili,

– Ahıl vətəndaşlara aid statistik məlumat bazasının yaradılması;

– Ahıl vətəndaşlara xidmət edən sosial-məişət, tibbi və digər xidmət sahələri üzrə mütəxəssislərin hazırlanması işinin yaxşılaşdırılması;

– Yaşlı nəslin ailədə, uşaq və yeniyetmələr arasında tərbiyəvi rolunun təbliği;

– Ahıl yaşlarında xəstəliklərin və əlilliyin yaranmasına səbəb olan sosial-iqtisadi, ekoloji və fizioloji amillərin öyrənilməsinə dair tədqiqatların aparılması;

– Ahıl vətəndaşların sosial müdafiə sahəsində hüquqlarının təmin edilməsi, yaşlı nəslin sağlamlığının qorunması;

– Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsi sahəsində milli normativ hüquqi bazanın, mövcud vəziyyətin təhlili, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq onun təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin hazırlanması;

– Əmək pensiyalarının baza hissəsinin məbləğinin yaşayış minimumu-

mu səviyyəsinə yüksəldilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;

– Ərazilər üzrə tənha və başqasının köməyinə ehtiyacı olan ahılların siyahısının hazırlanması və bu sahəyə aid informasiya bazasının yaradılması;

– Tənha, hərəkət qabiliyyəti məhdudlaşmış ahıllara evdə xidmət işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması;

– Ahıl və tənha vətəndaşların sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması üçün sosial xidmətlərin təkmilləşdirilməsi;

– İnternat evləri və pansionatlarda yaşayan ahıl vətəndaşlar üçün sosial-məişət və tibbi xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, həmin müəssisələrin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasına nail olunması sahəsində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;

– Dövlət təminatında, internat evlərində, pansionatlarda yaşayan ahılların ayrı-ayrı imkanlı hüquqi və fi-

ziki şəxslər tərəfindən himayəyə götürülməsi təcrübəsinin genişləndirilməsi;

– Ahıl vətəndaşlar üçün sosial müdafiə məsələlərinə dair hüquqi məsləhət xidmətinin inkişafı;

– Tənha ahıl vətəndaşların mənzillərinin yanğına qarşı təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə hər il onların yoxlanılması və müvafiq təhlükəsizlik işlərinin aparılması;

– Ali, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri və ümumtəhsil müəssisələrinin yuxarı sinif şagirdləri tərəfindən ahıl vətəndaşlara evlərində, həmçinin ictimai yerlərdə qayğı və xidmət göstərilməsi işinin təşkili;

– Ahıl vətəndaşların sağlamlığının qorunması məqsədilə xüsusi profilaktik tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi;

– Ahıl vətəndaşlar üçün tibbi və sosial-məişət xidmətinin təşkili ilə əlaqədar dövlət standartlarının (xidmətin həcmi, keyfiyyəti, qayda və şərtləri öz əksini tapmaqla) hazırlanması.

Ədəbiyyat:

1. İran Təhsil Nazirliyinin statistik məlumatı. Tehran: İnsan qüvvəsinin hazırlanması və statistika mərkəzinin nəşriyyatı, 2010, 126 s.
2. **Ruhani A.** Yaş psixologiyası. Tehran, 1958, 175 s.
3. <http://kayzen.az/blog/psixologiya>

4. <http://news.day.az/>

5. **Kəyamnəş H.** Qocalar evi problemləri. Tehran, 1956, 229 s.
6. **Etimadi A.** Nigah münaqişələri olan evlilərin İsfahan məsləhət mərkəzlərinə müraciət edən və sağlam evlilərin müqayisəsi. Tehran, 2003, 160 s.

**ЗАЩИТА ПРАВ И СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА
ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ**

АБСТРАКТ

В статье отмечается, что со стороны международных организаций предпринимается ряд шагов, направленных на защиту прав пожилых людей. При государственной поддержке готовятся государственные программы для решения проблемы обеспечения участия старшего поколения в социально-экономической и культурно-политической жизни. Указывается, что основная цель государственной программы заключается в усилении социальной защиты пожилых граждан и защите их прав.

**PROTECTION AND SOCIAL DEFENSE OF HUMAN
RIGHTS HUMAN RIGHTS**

ABSTRACT

The article states that international organizations take steps to protect the rights of the elderly. State support and government programs are being prepared to ensure the elderly's participation in socio-economic and cultural-political life. It is shown that the main objective of the state program is to ensure the protection of the rights of the citizens, the strengthening of their social protection.

Məqalə AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №07)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 15 dekabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

DƏBLİ GEYİMLƏRİN SEÇİLMƏSİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Diyanə İbrahimova

*BDU-nun Sosial və pədaqoji psixologiya kafedrasının
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı
E-mail: diyane_huseynova@mail.ru*

Açar sözlər: Moda psixologiyası, dəb, dəyərlər, seçim prosesi, fərd, qərar qəbulu, həyat tərzi

Ключевые слова: Психология мода, мода, ценности, процесс выбора, индивид, принятия решений, стиль жизни

Keywords: Fashion psychology, fashion, values, selection process, individual, decision making, life style

ANNOTASIYA:

Məqalədə moda psixologiyasından, dəbli geyimlərin seçilməsinin psixoloji xüsusiyyətləri, mərhələlərindən danışılır. Moda cəmiyyətin əksər sahələrinə nüfuz edərək, insanın həyatında müəyyən izlər buraxır. İnsanların modaya münasibəti son dərəcə mürəkkəb olmaqla yanaşı həm də maraqlıdır. Onlar çox vaxt modaya öz həyati problemlərinin həlli vasitəsi kimi baxırlar.

Moda standartlaşmış kütləvi davranışın spesifik və son dərəcə dinamik forması olub, universal xarakter daşıyır. O, cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən əhvalların, sürətlə dəyişən zövq və əyləncə vasitələrinin təsiri ilə, əsasən kortəbii surətdə əmələ gəlir.

Universal xarakter daşıyan moda, insanlarda bir-biri haqqında ilk təəssüratın yaranmasında özünəməxsus rol oynayır. Bir-birilərinin davranışını təhlil edərkən onların modaya münasibətinə də diqqət yetirirlər. Bu baxımdan insanlar özlərinin fizioqnomik maskasını yaratmaq üçün modadan təsirli vasitə kimi istifadə edirlər. Bütün bunlar isə fərdin hansı dəb obyektini və necə seçməsindən asılıdır. Seçim prosesinin özü isə beş mərhələdən ibarətdir: ilkin tanışlıq, maraq, qiymətləndirmə, tətbiq etmə, qərar qəbulu. Bu mərhələlərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Məqalədə bütün bu məqamlar təhlil olunaraq müəyyən nəticələrə gəlinir.

1. GİRİŞ:

Çoxsahəli elm olan psixologiya-nın nisbətən yeni yaranmış sahələrindən biri də moda psixologiyasıdır. Moda haqqında müasir fikirləri təhlil edərək deyə bilərik ki, moda sosial psixologiya, şəxsiyyət psixologiyası və yaradıcılıq psixologiyasının elmi nailiyyətlərindən istifadə edərək onların qovşağında yaranmış yeni bir sahədir. Moda psixologiyasının inkişafında R.Barton, Y.M.Lotman, M.İ.Klişenko, K.A.Abulxanova-Slavskaya, Q.Zimmel, İ.Boqardus, Q.Diarborn, D.Olşanskinin xüsusi rolları olmuşdur.

Moda termini latınca “modus” (ölçü, tərz, qayda) sözündən götürülmüşdür. XVII əsrdən etibarən fransız və italyan ədəbiyyatında mode (fransızca) və ya moda, modo (italyanca) formasında həmin terminlə başlıca olaraq məişət, geyim, mebel, saçın düzəldilməsi və davranış sahəsində özünü göstərən xüsusi sosial-psixoloji fenomeni ifadə etməyə başlamışdır. B.D.Pariginin müşahidələrinə görə, rus dilində moda I Pyotrün dövründə işlənməyə başlanmış və ilk rus lüğətində təsbit edilmişdir. Azərbaycan dilində moda sözü nisbətən sonrakı dövrlərdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Bizim dilimizdə uzun müddət onun qarşılığı kimi dəb sözü işlənmişdir və indi də “dəb salmaq”, “dəbə düşmək” kimi söz

birləşmələrində geniş işlənilir. İngilis dilində XV əsrin əvvəlindən başlayaraq indiyə qədər moda mənasında fashion (latınca facere, faction sözüdür) işlənilir; mode sözü isə nisbətən az, həm də əksərən “adət” (dəb) mənasında işlənilir.

Sosial-psixoloji təsir vasitəsi olan moda sosial davranışın spesifik və son dərəcə dinamik forması olub, universal xarakter daşıyır. O, cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən əhvalların, sürətlə dəyişən zövq və əyləncə vasitələrinin təsiri ilə, əsasən kortəbii sürətdə əmələ gəlir (Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə) [1, s.318].

İnsanların modaya münasibəti maraqlı, lakin son dərəcə mürəkkəb məsələdir. Onlar çox vaxt modaya öz həyatı problemlərinin həlli vasitəsi kimi baxırlar. Onların fikrincə, müxtəlif məqsədlər, böyük nailiyyətlər – sevdiyi insanda xoş təəssürat yaratmaq, iş yerində öz səliqəliliyini nümayiş etdirmək, yeni dostların əhatəsində özünü təsdiq etmək – bütün bunlar dəbli əşyalara sahib olmaqla mümkündür. Eyni zamanda eyni əşyanı müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmək olar. Belə ki, məqsədin özü də müxtəlif dəbli obyektlərin köməyi ilə əldə oluna bilər. Bütün bunlar insanın seçimindən asılıdır.

Seçim – bir anlıq akt olmayıb, zaman keçdikcə genişlənmiş mürəkkəb

psixoloji struktura malik prosesdir. Dəbli geyimin seçilməsi prosesi insanın şəxsi marağına əsaslanaraq “Mən”in subyektivliyi, müstəqilliyi və aktivliyini xüsusi vurğulayır. İnsanın seçiminə həm daxili (subyektiv həyəcan), həm də xarici (ətraf mühitin) amillər təsir edir. Əgər geyim seçmə prosesi insan üçün xüsusilə əhəmiyyətlidirsə, bu proses onda həyəcan yarada bilər. Bundan başqa, subyektiv həyəcan xoşagəlməz emosional vəziyyət kimi qiymətləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, həyəcanı yaşamanın intensivliyi narahatlığın səbəbi ilə düz mütənasibdir [2].

Moda özündə xüsusi sosial dəyəri əks etdirir. “Dəbli olmaq” və ya “dəbdən geri qalmamaq” fikri seçimin əsası və səbəbi ola bilər. Beləliklə, dəyərlər dəb seçimi üçün əsasdır, lakin, dəb özü də seçim prosesini tənzimləyən xüsusi dəyər kimi çıxış edə bilər.

Geyim növü seçməklə fərd özünü müəyyən sosial qrupa aid edir və insanlar arasında münasibəti tənzimləyən sosial simvol kimi istifadə edir. Bu tənzimləmənin mahiyyəti özünü qrup ilə identifikasiya etmək üçün simvolik vasitələrin istifadəsindən və müxtəlif sosial ierarxiyalı qrupla ünsiyyət zamanı “sosial məsafənin” qoyulmasından ibarətdir. Moda sosial statusun əlaməti kimi mədəniyyətin müxtəlif obyekt və prosesləridir. Lakin burada üstünlük geyimə məx-

susdur. Bunun üçün bir sıra səbəblər var: geyim digər əşyalardan və mədəniyyət formalarından fərqli olaraq istifadəsi universaldır; yüngül obraz simvolu kimi asanlıqla müxtəlif variantlarda istifadə etmək olur; insanların mövqeləri arasında incə fərqləri ifadə etməyə imkan verir; “moda təqlidçisi” kimi kütləyə əlçatan olur, ondan istifadə edənlərdən yüksək şəxsi keyfiyyətlər tələb etmir [3, s.134].

Dəbli obyektlərin seçilməsinin psixoloji əsası modanın dəyər kimi mənimlənməsi və qərar qəbulu prosesidir. Dəyərlərin internalizasiyası – mürəkkəb proses olub, mərhələləri aşağıdakı kimidir:

- məlumat (dəyərlərin mövcudluğu və onun həyata keçirilməsi haqqında);
- transformasiya (informasiyanın öz şəxsi dilinə “keçirilməsi”, özününküləşdirilməsi);
- aktiv fəaliyyət (dərk olunmuş dəyər qəbul edilir və ya imtina olunur);
- inklyuziya – daxil etmə (şəxsin qəbul etdiyi dəyərlər sistemində aid edilməsi);
- dinamizm – dəyərlərin orientasiyası və ya qəbulundan qaynaqlanaraq şəxsiyyətin dəyişilməsi.

Bəzən mərhələlərdən birinin ötürülməsi müşahidə oluna bilər. Belə olduğu halda proses tam olmur, baş-

qasının davranış streotipi və obrazını mexaniki olaraq qəbul etmiş olur. Bu zaman əks internalizasiya – dəyərlərin tələbat obyektinə dəyişilməsi, fəaliyyətin xarici implusuna deqradasiyası baş verir. Müəyyən olunmuş dəyərə yönəlmə ilkin nəticənin müsbət qiymətləndirməsi (rasional və ya emosional) zamanı olur. Modanın qəbulu zamanı belə hadisə tez-tez olur. B.Dodonova görə subyektin beynində müəyyən dəyəri “planlaşdırması” bütün fəaliyyətini həmin dəyərin əldə edilməsinə istiqamətləndirməsi üçün mütləqdir. Dəyərlər “insanın həyat fəaliyyəti proqramında” və “ehtiyaclar proqramında” mühüm rol oynayan idraki, emosional və iradi proseslər üçün xüsusi impuls verir [4, s.47].

Bütünlükdə insanın geyim seçmə prosesini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Dəb obyektinə ilkin tanışlıq mərhələsində fərd yeni məhsulu almağa can atır, lakin onun haqqında tam informasiya sahib deyil.

2. Maraqlə mərhələsində məhsul haqqında informasiya axtarışında olur.

3. Qiymətləndirmə mərhələsində fərd öz fikrində “dəbi” indiki və gələcək situasiyaya aid edir və nə hiss keçirməsinə qərar verir.

4. Tətbiq etmə mərhələsində fərd dəbli geyimi öz tələbatına və sosial mühitin dəyərlərinə uyğun olub-ol-

mamasını “eksperimental” yoxlamadan keçirir.

5. Qərar qəbulu mərhələsində fərd yeni məhsulun təqibçisinə çevrilir [5, s.47].

V.İ.İlinə görə son fazası alış-veriş olan sosial aktın ilkin mərhələsi tələbatın dərk (müvazinətsizliyin dərk olunması), maraqlə (müvazinətin bərpa olunma üsullarının dərk olunması) və obyektlə ilk görüşdə onun cəzb olunmasıdır. O, fərdin davranışını sosial psixologiyada interaksionist istiqamətin müəllifi D.Midə əsaslanaraq 4 fazaya bölür: impuls, persepsiya (qavrayış), manipulyasiya və konsumasiya.

Aktın impuls fazası – müvazinətin pozulmasıdır. Bunun nəticəsində fərddə bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün narahatlıqlə hiss olunur. T.Şibutanin fikrincə impuls burada sadəcə fəaliyyətə təhrik edən amildir. Bu mərhələdə tələbatların dərk baş verir.

Persepsiya (qavrayış) – müvazinətin bərpa olunması üçün lazımi vasitələrdən ibarət olan ətraf mühitin seçilərək qavranılmasıdır (tələbatların təmin olunması). Başqa sözlə desək, bu mərhələdə maraqlə tələbatın təmin olunması üçün obyektiv, optimal üsulların məcmusu kimi dərk olunur. Alıcı mağazaya gedir və özünün ehtiyacını təmin edəcək əşyanı alır.

Manipulyasiya – bu insanın müvazinəti bərpa etmək və ya tələbatını

təmin etmək üçün fəaliyyət növüdür. Alıcı ona lazım olan əşyanı əldə edir.

Konsumasiya – tələbatın tam təmin olunmasıdır. Alıcı əşyanı alır və artıq istifadə edir.

Fərd tərəfindən dəb obyektini seçmək bəzi yeni məhsulları dəb standartı kimi qəbul etməkdir. Reklam bu prosesi aktivləşdirir.

2. MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

İnsanlarda bir-biri haqqında ilk təəssüratın yaranmasında moda özünəməxsus rol oynayır. Bir-birilərinin davranışını təhlil edərkən onların modaya münasibətinə də diqqət yetirirlər. Bu baxımdan insanlar özlərinin fizioqnomik maskasını yaratmaq üçün modadan təsirli vasitə kimi istifadə edirlər.

Bütün bunlar isə fərdin hansı dəb obyektini və necə seçməsindən asılıdır. Seçim prosesinin özü isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi beş mərhələdən ibarətdir: ilkin tanışlıq, maraq, qiymətləndirmə, tətbiq etmə, qərar qəbulu. Reklam psixologiyasında istifadə olunan AİDA sxeminə əsasən geyimin seçilməsi 4 əsas mərhələdən keçir: diqqət, maraq, istək, seçim. [5, s.98]. Aydın ki, göstərilən sxemlə yuxarıda qeyd olunan dəbli geyimlərin seçilməsi prosesi arasında paralellik yaratmaq olar. Belə ki onların əsasını insanın davranışının psixoloji tərəfləri təşkil edir.

3. HƏLL ÜSULLARI

Aydın ki, dəb obyektinin fərdi seçilməsi mürəkkəb struktura malikdir. Onun elementi isə modanı dəyər kimi qəbul etmək, reklamın verdiyi informasiyaya cavab vermək, yeni məhsulu qəbul etmək və alış – veriş fəaliyyətidir. Bu səbəbdən də fərdi seçim prosesi şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərdən ibarət ola bilər: diqqət, maraq, qiymətləndirmə, sınaq, tətbiq etmə.

Diqqət mərhələsi. Bazarda yeni dəbli geyimin peyda olması dəbdə dəyişikliyin olmasının göstəricisidir.

Belə informasiya isə yeni olduğu üçün həmişə insanın diqqətini cəlb edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu cür informasiya düzgün seçim etmək üçün o qədər azdır ki, insan həyəcan keçirməyə başlayır.

Həyəcana adətən özünə tərəf yönəlmiş təhlükəli, qeyri-müəyyən situasiyaya reaksiya kimi baxırlar. Həyəcan vəziyyətində insan özünü müdafiəsiz hiss edir. Həyəcan vəziyyətində təhlükə gizli və subyektiv olur, bu səbəbdən də həyəcan reaksiyası ölçülməmiş olur.

Narahatlığın səbəbləri insana çox vaxt məlum olmadığından, emosional reaksiyaların intensivliyi real vəziyyət ilə müqayisədə qeyri-mütənasib yüksək ola bilər. Ola bilsin ki, məhz bu səbəbdən həm qadınlar, həm kişilər geyim seçmə prosesini çətin qiymətləndirirlər (bizim tədqiqata əsasən qadınlar 78 % və kişilər 54%). Qadınlar bu zaman yüksək situativ həyəcan nümayiş etdirirlər. Bu, bir tərəfdən, subyektiv səbəblər – onların həssaslığı və emosionallığı, digər tərəfdən isə obyektiv səbəblər – kişilərə nisbətən qadınların geyimində dinamiklik və müxtəlifliyin yüksək olması ilə izah olunur.

Maraq mərhələsi. Bu mərhələdə fərd diqqətini cəlb edən dəb obyekt haqqında daha ətraflı informasiya axtarışında olur. Subyektiv olaraq onun üçün maraq müsbət emosional çalarlarda müşahidə olunur. Belə ki, insanda valeh olma, hər şeyi bilmə həvəsinə “maraq oyanma” baş qaldırır: tədqiq olunanda maraq emosiyasını öyrənmək, maraq oyatmaq üçün obyektə yeni yanaşma üsulu və informasiya əldə etməklə təcrübəni genişləndirmək həvəsi yaranır. İntensiv maraq zamanı insan özünü coşğulu və canlı hiss edir. Hətta nisbi sakitlik zamanı da insan “yaşadığını və fəaliyyət göstərdiyini” hiss edir.

Sözü gedə mərhələnin effektini qadınların davranışlarında asanlıqla

müşahidə etmək olar. Dəb obyekt haqqında əlavə informasiyanın axtarılmasının müsbət emosional fon məqsədin əhəmiyyətini gücləndirir. Bu, qadınların əksəriyyətini geyimin alınması zamanı – “özünün əhvalını qaldırmaq” fikrinin müşayət etməsidir (63%).

Qiymətləndirmə mərhələsi. Bu mərhələdə fərd öz fikrində “dəbi” indiki və gələcək situasiyaya aid edir və nə hiss keçirməsinə qərar verir. K.Siyim-Yuzenin fikrincə, zövqsüz və səliqəsiz geyim paltar geyinməyi bacarmamağın nəticəsi deyil, laqeydlik və passivliklə bağlıdır [6, s.167]. Geyim seçərkən göstərilən aktivlik ən az üç məsələnin həllinə yönəlməlidir: bədənin gözəlliyini üzə çıxartmaq, xarici görünüşün məxsusiliyi vurğulamaq və bədənin əskikliklərini gizlətmək. Bununla bərabər hər hansı geyim növünü harda, nə vaxt və necə geyinmək lazım olduğunu bilməlidir. Seçim zamanı insan öz şəxsiyyətinin tipini, yaşını, mövcud olduğu mühiti, bədəninin xarakterini (boyu və çəkisi), dərisinin tipini (ağbəniz və ya qarabuğdayı olması), saçı və gözünün rəngini nəzərə almalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələ yalnız dəbli obyektin şüurlu seçimi zamanı mövcuddur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, dəbli geyimin istifadə xüsusiyyətlərinə bax-

mayaraq qadınların (81%) və kişilərin (72%) əksəriyyəti ani əhval-ruhiyyəsinə əsasən də nəşə ala bilərlər. Maraqlıdır ki, kişilər üçün eyni davranış həm də zəruri geyimin alınması zamanı da müşahidə olunur (79%).

Tətbiqetmə mərhələsi. Bu mərhələdə fərd dəbli geyimi öz tələbatına və sosial mühitin dəyərlərinə uyğun olub-olmamasını “eksperimental” yoxlamadan keçirir. Qadınlar geyim seçərkən ətrafdakıların fikirlərinə daha çox fikir verirlər. Başqalarında xoş təsir bağışlamaq üçün öz rahatlıqlarını qurban verə bilərlər (85%). Kişilər də isə əksinə, onlar həm dəbli, həm də özlərinə rahat olacaq geyimləri seçirlər (70%). Bundan əlavə kişilər seçim edərkən adətən öz fikirlərini üstün tutduqları halda, qadınlar seçim edərkən ətrafdakıların (rəfiqəsi, satıcı və ya heç tanımadığı insanın) fikrini üstün tuturlar.

Qərar qəbul etmə mərhələsi. Bu mərhələdə fərd dəb standartının tə-

qibçisi olur və alış-verişi bitirir. Dəbli məhsulun yekun seçimi emosional gərginliyi aradan qaldıraraq sevinc emosiyası ilə müşayiət olunur. Bundan əlavə, əksər qadınlarda dəbli geyimin yekun seçimi emosional tonun yüksəlməsi, emosiyaların intensivliyinin keyfiyyətinin müxtəlifliyi ilə müşayiət olunur. Bu mərhələdə kişilərin vəziyyətini isə emosional-koqnitiv və ya təmkinli – açıqfikirli kimi qiymətləndirmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələlərin hər birinin davamlılıq müddəti hər bir fərdin özünün xarakterik xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Qadın və kişilər arasında geyim seçərkən keçirdikləri hissləri müəyyən etmək məqsədilə nəzərdə tutulan meyarlar üzrə aparılan sorğunun ümumi nəticələri müəyyən fikir söyləməyə əsas verir. Sadalanan emosionalarda qadın və kişilərin münasibətinin əksi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Geyim seçdikdən sonra respondentlərin emosiyaları

Cədvəl 1.

Emosiya	Qadınlar (faiz)	Kişilər (faiz)	Emosiya	Qadınlar (faiz)	Kişilər (faiz)
Məmnuniyyət	71	68	Aktivlik	35	8
Sevinc	71	34	Gərginlik	29	15
Həyəcan	49	19	Əminlik	8	8
Maraq	38	44	Qorxu	2	0

Aparılan sorğulu eksperiment nəticəsində alınan rəqəmlər bizə bir daha bunu deməyə əsas verir ki, müasir dövrdə həm qadınlar, həm kişilər geyimə xüsusi önəm verirlər. Geyim seçmə prosesi onlar üçün maraqlı olduğu qədər də gərgin prosesdir. Bu prosesin sonunda seçdikləri obyekt-dən məmnun qaldıqda isə özlərini ra-

hat, sevincli hiss edirlər. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, geyimi seçmək üçün qadınların kişilərə nisbətən daha çox aktivlik göstərmələrinə baxmayaraq sonda həm qadınların, həm kişilərin seçdikləri obyekt-dən əminlikləri eyni göstəricidədir (8%). Qorxu isə demək olar ki, hər iki cinsdə müşahidə olunmur.

4. NƏTİCƏLƏR

İnsanların modaya münasibəti maraqlı, lakin son dərəcə mürəkkəb prosesdir. Hər bir tarixi dövrdə modanın bu və ya digər aspekti – estetik, mənəvi, iqtisadi və ya sosial – kişi və qadınların həyatında birinci növbədə çıxış edir. Moda qadınlarda olduğu kişilərdə də insanın özünün fərdiliyini üzə çıxarır. Geyim istənilən tarixi dövrdə şəxsiyyətin xarakterinin aynasıdır. Qadın və kişilərin modaya fərdi münasibətini təşəbbüskarlar, ekstravaqantlıq, yaradıcılıq, özünüifadə etmə və özünüsevme, şəxsiyyətin müvəqqəti perspektivləri, həyat təzi kimi faktorlar müəyyən edir. Qadınlar üçün geyim seçdikdə xoş gəlmək, təəccübləndirmək, heyran etmək kimi fikirlər üstünlük təşkil etdiyi halda, kişilər isə sosial vəziyyəti göstərəcək “işarə”lərdən ibarət detallar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qadınların əksəriyyəti klassik geyimlərə üstünlük verirlər. Onların fikrincə bu həm işgüzar, həm də təm-

təraqlı görünmək üçün əla seçimdir. Kişilərin işgüzar geyimləri çoxşaxəli olsa da onda əsas iki istiqamət cəmlənmişdir: “mühafizəkar tərz” – etibarlı, səliqəli, varlı obrazı və “enerjili tərz” – ənənəvi qərarlardan uzaq olan, təşəbbüskar insan obrazı.

Moda – gündəlik həyat fonunda gözlər üçün bayramdır (S.Kirsanov). Dəbli obyektlərin müxtəlifliyi çatışmayan fiziki stimulları kompensasiya edir, moda yarışında insanların kütləvi iştirakı isə müvəqqəti olaraq sosial təcrid olunmanı unutmağa imkan verir. Moda ayrı-ayrı hallarda şəxsiyyətin kifayət qədər təmin edilmiş sosiogen tələbatlarını kompensasiya edir. Yetim uşaqların bəzək elemnetlərindən daha çox istifadə etməsi faktını xatırlasaq, fikrimiz aydın olar. Bu nöqtəyi nəzərdən moda əlverişli şəraitdə insanın özünün təsdiq etmə, başqalarının diqqətini cəlb etmə, nüfuzunu artırma vəsitəsinə çevrilir.

Nəticə etibarilə onu vurğulamaq lazımdır ki, hal-hazırki dövrdə moda psixologiyası mövzusu olduqca aktualdır. Bu modanın dinamik prosesdə

olması ilə bağlıdır. Moda qadınlarda olduğu kimi kişilərin də fərdi xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. **Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə**, Sosial psixologiya, Bakı: 2003
2. **Hurlock E.B.** The Psychology of Dress, Ronald Press, N.Y., 1929. p. 7–8.
3. **Килошенко М.И.** Психология моды: теоретический и прикладной аспект. СПб., 2001.
4. **Гофман А.Б.** Moda и люди. Новая теория моды и модного поведения. М., 2001.
5. **Мокшанцев Р.И.** Психология рекламы. М. 2002Q.
6. **Сийм-Юзе К.Н.** Фигура и мода. Таллин: Эстгосиздат, 1959.
7. **М.С.İsmayılova.** Ünsiyyət psixologiyası, Bakı: 2011.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЫБОРА МОДНОЙ ОДЕЖДЫ

АБСТРАКТ

В статье автор отмечает что, в целом тема моды является актуальной проблемой всех времен и обществ. В статье также написано об истории создания психологии моды, имена ученых, сыгравших значительную роль в его развитии, особенности и этапы выбора одежды. В тоже время выделено, что создание психологии моды произошло на пересечении социальной психологии, психологии личности личностной и психологии творчества.

Мода играет своеобразную роль в формировании первого впечатления о друг друге. Анализируя поведения друг друга они обращают внимание на его отношение к моде. С этой зрения люди используют моду, как осязаемое средство для создания своей физиогномической маски. А это зависит от того какой объект моды и как образом он был выбран. Сам процесс выбора состоит из пяти этапов: первичное ознакомление, интерес, оценка, применение, принятие решения.

В конце автор приходит к такому выводу, что отношение людей к моде интересный, но крайне сложный вопрос. Они чаще смотреть на

моду, как на средство решения жизненных проблем. По их мнению различные цели, большие достижения – создание приятного впечатления у любимого человека, демонстрация опрятности на рабочем месте, самоутверждения в кругу новых друзей – все это возможно благодаря приобретению модных вещей. В тоже время одну и ту же вещь можно использовать в разных целях.

PSYCHOLOGICAL SELECTION OF FASHIONABLE CLOTHES

ABSTRACT

The author indicated in his article that the theme of fashion is considered the most urgent problems of all time and in all societies. Scientists names who have a special role in the history and development of the psychology of fashion, costumes and stages of selecting clothes are mentioned in the article. At the same time, social psychology, personality psychology and psychology of creativity creates the psychology of fashion.

The first impressions on each others plays an important role fashion. When analyzing the behavior of each other, also pay attention to their fashion attitude. At this point people to create their own fashion physiognomic mask is used as an effective tool. All this depends on the individual choice of personality. The selection process consists of five stages: familiarity, interest, assessment, application, decision.

At the conclusion it's noted that the attitude of people are interested in fashion, but an extremely complex issue. They often look at fashion as a means of solving the problems in their life. In their view, different goals, great achievements -create the impression of a man to love, to demonstrate their diligence in the workplace, to approve a new circle of friends – having all of these things can be fashionable. At the same time, the same thing can be used for different purposes.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA ETNİK ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİN ROLU

Müşviq Mustafayev

*BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantlıq yolu ilə
elmlər doktoru proqramı üzrə doktorantı
E-mail: mustafayev76@mail.ru*

Açar sözlər: şəxsiyyət , etnopsixoloji, rol, status, fərdiyyət, krossmədəni, şəxsiyyət modeli

Ключевые слова: личность, этнопсихологический, роль, статус, индивидуальность, кросс-культурный, модель личности

Keywords: the person, ethnopsychological, a role, the status, individuality, cross-cultural, model of the person

Şəxsiyyətin öyrənilməsinə etnopsixoloji yanaşmaların əsas vəzifəsi şəxsiyyətin daima dəyişilən dünyada formalaşmasının və inkişafının qanunauyğunluqlarını öyrənməkdən ibarətdir. Şəxsiyyətin formalaşması paralel olaraq onun fərdiliyin formalaşması ilə eyni anda gedir. Bu baxımdan şəxsiyyət və fərdiyyət bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir və biri digərini şərtləndirir. İnsanda şəxsi keyfiyyətlərin formalaşması onun fərdi şüuru ilə sıx bağlıdır. Bu isə öz növbəsində nəinki şəxsiyyətin rol və statusundan, eyni zamanda onun öz vəziyyətinə (roluna, statusuna) fərdi münasibətindən də asılıdır. Bu belə bir faktı sübut edir ki, eyni bir etnososial mühit şəraitində müxtəlif sosial şəxsiyyət tipləri mövcud ola bilər.

Qeyd edək ki, şəxsiyyətin sosiallaşmasında cəmiyyətin mədəni-tarixi inkişaf səviyyəsi də çox mühüm rol oynayan amillərdən hesab olunur. Etnomədəni amillərdən və ictimai-siyasi təbəqədən asılı olaraq şəxsiyyətin müxtəlif modelləri vardır.

Görkəmli tədqiqatçı İ.S.Kon öz tədqiqatlarında Qərb (Avropa) və Şərq (Yapon) mədəni adət-ənənələrinin təsiri altında formalaşan şəxsiyyət modellərinin müqayisəsini aparmış və qeyd etmişdir ki, şəxsiyyətin qərb modeli aktiv əşyavi xarakter daşıyır. Yəni qərb (avropa) mədəniyyəti şəxsiyyətə fəaliyyət prosesində, davranış və fəaliyyətdə formalaşması üçün ustanovka verir. Buna görə də, şüur və fəaliyyətin vəhdəti prinsipinin burada üstün olması

təsadüfi deyil. Ancaq şərq mədəniyyəti əşyavi fəaliyyətə qərb mədəniyyəti qədər əhəmiyyət vermir. O, qeyd edir ki, şəxsiyyətin aktivliyinə xidmət edən yaradıcı aktivlik praktika da deyil, yalnız daxili mənəvi məkanda formalaşır və, insayt aktında dərk edilir.

Şəxsiyyət sosial fərddir və tarixi prosesin obyektivi və subyektivi rolunda çıxış edir. B.Q.Ananyev apardığı tədqiqatlarda şəxsiyyətin formalaşması və inkişafında təkcə sosial və tarixi şəraiti deyil, etnik mühitin təsirini də xüsusi olaraq qeyd edirdi.

Şəxsiyyətin etnik adət ənənələrinin təsiri altında formalaşması etnik birliklərin tarixi inkişafı prosesində işlənilib hazırlanmış münasibətlərin və ustanovkaların bütöv bir sistemi kimi özünü biruzə verir. Etnik ustanovkalar insanın etnik mövcudluq üsulunu tənzimləmək vasitəsi hesab olunur. Onlar ətraf mühitə bəslənilən münasibət prosesində meydana çıxır. Şəxsiyyətin dünyaya, o cümlədən baş verən proseslərə münasibəti dörd istiqamətdə özünü göstərir. Birincisi, təbiətə və bizi əhatə edən predmetlərə münasibət. İkincisi. “Biz və onlar”, “bizimkilər və yadlar”, “aut və inqruplar” kimi münasibətlər sistemini formalaşdıran insan münasibətlərini. Üçüncüsü, özünə münasibət; bu şəxsiyyətin etnik identikliyinə gətirib çıxarır. Dördüncü isə, bu təs-

nifətləşdirmə ideyalara münasibətdə həyata keçirilir ki, bu yolla da şəxsiyyətin dəyərlər sistemi və dəyərlər istiqaməti formalaşır.

Qeyd edək ki, etnik identiklik dispozişion quruluşa malikdir. Bu müəyyən etnosa mənsubluq ustanovkası kimi meydana çıxır. Digər ustanovkalar kimi o da üç-koqnitiv, emosional və davranış komponentindən ibarətdir və insanın öz və yaxud yad etnik mühitdə davranışının tənzimləyicisi rolunda çıxış edir.

Adətlər, ənənələr, xalq bayramları hər zaman əxlaqi və estetik təsəvvürlərlə, şəxsiyyətin milli psixikası ilə bağlıdır və bunlar müəyyən sosial münasibətlər nəticəsində yaranır. Bir çox etnik adət ənənələr ictimai həyatın digər amilləri ilə yanaşı şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu cür milli adət-ənənələr həm böyük, həm də kiçik xalqlara məxsusdur. Onlarda ümumbəşəri tələbatlar, hisslər və maraqlar ifadə olunmaqla yanaşı, eyni zamanda da onlara milli spesifiklik, özünəməxsusluq, rənglər xasdır. Bu baxımdan onlarda xalqın həyat yolu ifadə olunur.

Aydındır ki, adət və ənənələrin funksiyası fərdin müxtəlif həyat dövrlərində şəxsiyyətin formalaşması və tərbiyəsi sahəsində bəşəriyyətin sosial irsi təcrübəsinin mənimsənilməsidir. Adət-ənənələr yalnız

ictimai münasibətlərin norma və prinsipləri, sosial fəaliyyətin üsulları rolunda çıxış edə bilməz. Burada həm keçmişin, həm də müasir sosial təcrübənin nəticələri özünü göstərir. Onlar insan birliklərinə, xalqlara, etnik və sosial qruplara, kollektivlərə xas ictimai münasibətlərin xarakterini özündə ifadə edir.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasının mühüm cəhətlərindən biri də ona müəyyən mədəniyyətin ötürülməsidir. Hər bir dövlət, cəmiyyət, insanın həyat fəaliyyətinin keçdiyi mühit öz mədəniyyəti ilə xarakterizə olunur. Mədəniyyət uşağın, gəncin, yetkin şəxsin əxlaqi-mənəvi özünəməxsusluğunu müəyyən edərək onların sosiomədəni dünyasının formalaşmasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri rolunda çıxış edir. Bu isə öz növbəsində şəxsiyyətə həyat fəaliyyəti mühtində özünü reallaşdırmağa imkan verir. Mədəniyyət vasitəsilə bəşəriyyətin bütün mənəvi əldə etdikləri təmin olunur.

Şəxsiyyətin formalaşması şübhəsiz ki, insanda digər millətlərin insanlarına da hörmətli münasibətin formalaşmasını özündə birləşdirir. Müxtəlif xalqların bir çox adət və ənənələri ancaq formasına görə birbirindən fərqlənir, məzmunca isə hamısı demək olar ki eynidir.

Cəmiyyətin tarixini öyrənərkən ailə problemi hər zaman diqqəti özünə

nə cəlb etmişdir. Çünki, məhz ailədə etnik adət ənənələr formalaşır və kollektiv, ictimai düşüncə ilə dəstəklənir. Ailə özünəməxsus quruluşa, avtoritetə, öz adət-ənənələrinə malikdir. Bunun vasitəsilə xalq özündə mənəvi mədəniyyətini, xarakterini canlandırır(3).

Şəxsiyyətin etnik identikliyi problemlərini öyrənən Q.L.Parsons düzgün olaraq qeyd edir ki, insan identifikasiya prosesinə “mədəniyyət vasitəsilə qoşulur” ki, bunun vasitəsilə o öz “mən”ini differensiasiya edir və bu “Mən”i digər insanlarla sosial münasibətlərdə inteqrasiya edir.

Etnik mədəniyyət hər şeydən əvvəl insanı öz mövcudluğunun qeyri-müəyyənliyindən qoruyur, onu əhatə edən dünyanın strukturunu qurur və bu strukturda şəxsiyyətin tutduğu yeri müəyyən edir. İnsan onu əhatə edən dünyanı mədəniyyət elementləri prizmasından qavrayır(4).

Son zamanlara qədər nəzəriyyə və praktikada şəxsiyyətin formalaşmasında milli xüsusiyyətlər, adətlər, ənənələr, xalq təcrübəsi kifayət qədər nəzərə alınmırdı. Bununla yanaşı, hələ K.D.Uşinski yazırdı ki: “tərbiyə əgər təsirsiz olmaq istəmirsə, xalq təcrübəsinə əsaslanmalı, milli olmalıdır”. O qeyd edirdi ki, hər bir xalqın öz tərbiyə sistemi var. Şəxsiyyətin formalaşması və tərbiyəsi işində digər xalqların təcrübəsi

və ənənələri hər kəs üçün zəngin bir mirasdır(5).

Şəxsiyyət sosiallaşma prosesində milli xarakter və dəyərləri, sosial qrupun davranış vərdislərini mənimsəyir. Bu baxımdan adət-ənənələrin qorunub saxlanması və ötürülməsində sosiallaşmanın rolu böyükdür. Sosiallaşma prosesi böyüməkdə olan nəsə mentaliteti və xalqın özünə-məxsus adət ənənələrini ötürməklə şəxsiyyətin formalaşmasına böyük təsir göstərir.

Ontogenezdə şəxsiyyətin etnik identikliyinə yaranması prosesi öz xalqı haqqında koqnitiv və emosional təsəvvürlər əsasında formalaşır. J.Piajeyə görə, etnik identikliyin formalaşması 4 mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ 6-7 yaşında özünü göstərir. Uşaq öz etnik mənsubiyyəti haqqında ilkin fraqmental və qeyri-sistematik biliklər əldə edir. İkinci mərhələ 8-9 yaşdır. Bu zaman uşaq artıq dəqiqliklə özünü öz xalqı ilə identifikasiya edir. Üçüncü mərhələ 10-11 yaşı əhatə edir. Etnik identiklik bu zaman tam həcmdə həyata keçir. Uşaq öz tarixini və öz ölkəsinin mədəniyyət xüsusiyyətlərini öyrənməyə başlayır. Dördüncü mərhələ yeniyetməlik yaş dövrünə təsadüf edir ki, bu zaman etnik özünüdərk formalaşır. Etnik identikliyin formalaşmasında ən mühüm amillər bunlardır: 1. Dil; 2. Mədəniyyət; 3. Etnik

qrupun statusu (etnik azlıqlar və ya çoxluqlar).

Q.U.Soldatova qeyd edir ki, şəxsiyyətin etnik identikliyinə formalaşması üç qarşılıqlı əlaqəli proseslər nəticəsində formalaşır:

1. Etnik identifikasiya- etnik qrup vasitəsilə şəxsiyyətin formalaşması və özünüdərk.

2. Etnoslararası differensiasiya- özünün və digər etnik qrupların ayırd edilməsi və etnoslararası fərqi dərk etmək.

3. Öz qrupuna və digər etnik qruplara münasibətin dərk edilməsi.

Etnik identikliyin məzmunu şüurlu və şüursuz komponentlərdən ibarətdir. Müasir dövrdə şəxsiyyətin formalaşmasında və inkişafında onun mənsub olduğu xalqın müdrikliyindən, zənginliyindən istifadə edilməsi də çox əhəmiyyətli mövzulardan biridir. Etnik adət-ənənələr insanın humanistik mədəniyyətinin inkişafı mənbəyi rolunda çıxış edir. Müasir dövrdə əldə edilən təcrübə onu göstərir ki, öz xalqının ənənələrinə qarşı diqqətli olmamaq, onun keçmişinə və gələcəyinə laqeyd yanaşmaq nəsilərarası əlaqənin qırılmasına səbəb olur və şəxsiyyətin əxlaqi-mənəvi baxımdan inkişafına mənfi təsir göstərir. Amerikan mədəniyyətinin böyük nəzəriyyəçilərindən biri olan R.Redfild ənənələrin iki növünü ayırd etmişdir: böyük və kiçik. Böyük ənənələr sivil, yəni sinfi bir-

liklərin rəsmi yazılı ənənəsidir. Kiçik ənənələr isə qeyri-rəsmi şifahi ənənələrdir. Hər iki növ bir-birindən təcrid olunmamışdır: böyük adət-ənənələrin elementləri kiçiyin, kiçiyin elementləri isə böyüyün strukturuna daxil

olur və ənənəvi fəaliyyətin universallaşmasına aparıb çıxarmaqla şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm yer tutur. Eyni zamanda da diffuziya prosesində hər iki növdə yeni şəraitə mənsub olma baş verir.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə.** 2002. Psixologiya, Ali Məktəblər üçün Dərslik. Çinar-Çap. Bakı, 589 s.
2. **Əliyev B.N.** Şəxsiyyət probleminə yeni baxış / Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: 1998, s.3
3. **Реан А. А., Каломинский ЯЛ.** Социальная педагогическая психология. СПб, 1999
4. **Стефаненко Т.Г.** Этнопсихология: Учебник для вузов. 3-е изд., испр. и доп. М.: Аспект Пресс, 2003, 368 с.
5. **Мурзаев М.С.** Этнические особенности традиции социализации // Молодой ученый. 2016, №11, с. 1497–1500.

РОЛЬ ЭТНИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

АБСТРАКТ

В статье отмечается, что этнические обычаи и традиции выступают в роли регулятора поведения и деятельности личности в обществе, и, в то же время, формируют основы моральных качеств. С этой точки зрения, этнические обычаи и традиции обуславливают появление новых духовных ценностей, обогащая тем самым культурное наследие народа. В заключение отмечается, что происходящие в современный период события еще раз демонстрируют то, что невнимательность по отношению к традициям своего народа, проявление равнодушия к его прошлому и будущему приводит к разрыву связей между поколениями. Это, в свою очередь, оказывает негативное влияние на морально-духовное формирование личности

**ROLE OF ETHNIC TRADITIONS
IN FORMATION OF THE PERSON**

ABSTRAKT

In the article it is noticed, that ethnic customs and traditions has a role of a regulator of behaviour and activity of the person in a society, and, at the same time, form bases of moral qualities. From this point of view, ethnic customs and traditions cause occurrence of new cultural wealth, so enriching people cultural heritage. It is in conclusion noticed, that events occurring in the modern period once again show that a carelessness in relation to traditions of the people, displaying of indifference to its past and the future leads to rupture of communications between generations. It, in turn, makes negative impact on morally-spiritual formation of the person.

Məqalə BDU-nun Sosial Elmlər və Psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (Protokol №2)

Rəyçi: R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur.

MÜASİR DÖVRDƏ YENİYETMƏLƏRİN PSIXİ İNKİŞAFININ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

Sevinc Orucova

BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının doktorantı
E-mail: sevincorucova@gmail.com

Açar sözlər: Özünüaktullaşdırma fenomeni, şəxsiyyət, inkişaf, istiqamət, dəyərlər

Ключевые слова: Феномен самоактуализации, личность, направление, ценности

Keywords: Phenomenon of self-actualize, personality, development, directions, values

Yeniyyətlik dövrü fərdin inkişaf prosesində – ümumi ontogenez prosesində mühüm yerlərdən birini tutur. Ənənəvi tədqiqatlarda olduğu kimi yeniyyətlik yaş dövrü yalnız növbəti yaş dövrü kimi deyil, psixi inkişafın xüsusi fazası, uşaqlıqdan böyüklüyə keçid fazası kimi nəzərdən keçirilməsi vacibdir.

Yeniyyətlik yaş dövrünə qədər fərdi inkişaf iki dövrü keçir. D. B. Elkonin bu dövrləri 3 yaşa qədər erkən uşaqlıq və 10 yaşa qədər uşaqlıq dövrü kimi səciyyələndirir (16). Bu iki dövrü müvafiq uşaqlıq dövrünün vahid yaranma və inkişaf dövrü kimi müəyyən etmək olar. Böyüməkdə olan insanda fəal şəkildə həyat planlarının qurulması və real olaraq böyüklük həyatına daxil olma prosesi gedən yeniyyətlikdən sonrakı pillə

iki dövrü: birinci – 17 yaşa qədər və ikinci – 23 yaşa qədər – əhatə edən növbəti müstəqil gənclik dövrünü əhatə edir. Bu dövrlərin pozitiv və ya neqativ inkişaf istiqamətləri yeniyyətlik yaş dövrünün inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olur.

Yeniyyətlik yaş dövrünün psixi inkişaf dövrü kimi təsnif edilməsi yalnız fiziki inkişafda müşahidə edilən və çox vaxt pubertat dövr qismində onun dar mənada tərifinə gətirib çıxaran xüsusiyyətlərlə deyil, həm də uşağın sosial mövcudluğunun yaranması istiqamətində ortaya çıxan xüsusiyyətlərlə şərtlənmişdir. Yeniyyətlik yaş dövründə böyüməkdə olan insan keyfiyyətə yeni sosial mövqeyə çıxır. Burada real olaraq onun cəmiyyətin bir üzvü kimi özünə şüurlu münasibəti forma-

laşır. Deməli, bu mərhələdə insanın sosial məqsədlərinin yaranmasında çox şey sosial istiqamətin əsaslarının necə qoyulmasından asılıdır. Məhz bu vəziyyət hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlmiş tərbiyəvi təsir sisteminin qurulmasının psixoloji əsaslarının işlənilib hazırlanması vəzifələrini aktuallaşdırır. Yeni sosial statusun qazanılması ona müvafiq davranış, eləcə də münasibət tələb edir ki, ənənəvi tədqiqatlarda bu mövqe diqqətdən kənardadır.

Yeniyyətlik yaş dövrü uşaqlıqdan yetkinliyə keçid dövrü olduğu üçün bu sahəyə həsr olunmuş tədqiqatlar iki məqamı açmağa kömək edir.

Əvvəla, böyüməkdə olan insanın uşaqlıq həddlərindən kənara çıxmasını izləməyə imkan verir.

İkincisi, əvvəlki fazada müvafiq uşaqlıq dövrünün inkişafını retrospektiv olaraq nəzərdən keçirməyə zəmin yaradır. Yəni yeniyyətlik yaş dövründə inkişaf mənbələrinin, şərtlərinin, mexanizmlərinin dərk edilməsi bütünlükdə ontogenetik inkişafın qanunauyğunluqlarının açılmasına kömək edir.

Yeniyyətlik yaş dövrünün nəzərdən keçirilməsi və tədqiqi üçün onun sərhədlərinin müəyyən edilməsi vacibdir. Dəyişən, şərti və konkret tarixi vəziyyətlərlə, ictimai inkişafın

xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən sərhədlər və meyarlar prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Səciyyəvi haldır ki, hələ XIX əsrin sonunda V. Dalın nəşr etdirdiyi lüğətdə yeniyyətlik 14-15 yaşında “böyüməkdə olan uşaq” kimi təyin edilmişdir (17).

Keçən əsrin 20-ci illərində E.Şprangerin əsərlərində yeniyyətlik yaş dövrü uşaq münasibətlərindən asılılıqdan azad olmağa can atmaqla səciyyələndirilərək, artıq 13 (qızlarda), 14 (oğlanlarda) yaşdan 17 yaşa qədər nəzərdən keçirilirdi.(12).

Bu yaşın sərhədlərinin bir neçə tərfi mövcuddur. Məsələn, Q.Qrimm yeniyyətliyi qızlarda 12-15 yaş və oğlanlarda 13-16 yaş həddində müəyyən edir. C.Brunerin dövrləşməsinə əsasən bu dövr 12-17 yaş əhatə edir. Ən yeni təsnifatda D.B.Bromley bu yaş dövrü 11-15 yaş sərhədlərində verilir. Kaliforniya universitetinin insanın inkişafı İnstitutunun longitüdüal tədqiqatlarının müəllifləri də 11 yaşdan 15 yaşa qədər eyni müddəti göstərirlər.

J.Piaje yeniyyətliyi 12-15 yaş həddlərində nəzərdən keçirir. Yaş dövrünün morfoloqiyası, fiziologiyası və biokimyası problemləri üzrə XII Ümumittifaq konfransında qəbul edilmiş yaş dövrü dövrləşmə sxemində yeniyyətlik yaş dövrü qızlar üçün 12-15 yaş və 13-16 yaş müəyyən edilmişdir (12). Görünür ki,

D.B.Elkonin tərəfindən təklif edilmiş ontogenez dövrləşməsində yeniyetməlik yaş dövrünün sərhədləri daha adekvat müəyyən edilmişdir. Burada yeniyetməlik dövrünün pubertat dövr kimi nəzərdən keçirildiyi, yuxarıda adı çəkilən dövrləşmədən fərqli olaraq, orqanizmin fiziki inkişafına deyil, əsas fəaliyyət tiplərinin əvəz edilməsi və inkişafı ilə şərtləndirilən yeni psixi törəmələrin yaranmasına əsas diqqət yetirilir. Bu dövrləşmədə yeniyetməlik yaş dövrünün sərhədləri 10, 11 və 15, 16 yaşlar arasında müəyyən edilir (16).

Yeniyetməlik yaş dövrü artıq bir neçə on illərdir ki, psixoloqların diqqətini cəlb edir. Bu yaş dövrünə olduqca sanballı və fundamental tədqiqatlar həsr edilmişdir. Bu tədqiqatların əsasını da S.Holl, Z.Freyd, K.Levin, J.Piaje, L.S.Vıqotski və s. kimi görkəmli alımlərin tədqiqatları durur. Bu tədqiqatlar müasir dövrdə də yeniyetməlik yaş dövrünə həsr olunmuş tədqiqatların metodoloji əsasını təşkil edir.

L.S.Vıqotski insanın ümumi inkişaf prosesində yeniyetməlik yaş dövrünün vacibliyini vurğulayaraq, psixologiyada mövcud olan “ideya konstruksiyalarının” çoxluğunu və bu yaş dövrünün elmi konsepsiyasının yaradılmasına mane olan “dəqiq müəyyən edilmiş faktların” çatışmazlığını vurğulamışdır (6, s.55).

L.S.Vıqotskinin konsepsiyasını ciddi qəbul edən A.Bolduin belə vəziyyətin yaranmasının onunla izah edir ki, həmişə indiki nəzəriyyədən əvvəl faktların qeyri-ciddi təsviri, problemin düzgün qoyulmaması, əsassız suallar və s. gəlir (17, s.6). Belə olduqda bu yaş dövrünün mükəmməl konsepsiyasını yaratmaq olmur.

Hal-hazıra qədər tədqiqatçılar tərəfindən yeniyetmələrin xüsusiyyətləri, onların ideallarının spesifikasiyası, maraqları, mənəvi təsəvvürləri, fəaliyyət motivləri haqqında və bir çox digər məsələlər üzrə böyük faktiki material alınmışdır ki, bu da psixi inkişafın bu mühüm mərhələsinin yeni elmi səviyyədə çoxplanlı araşdırılması üçün zəruri baza yaratmışdır.

Hesab edirik ki, müasir dövrdə aparılmış tədqiqatların başlıca məqsədi və ya istiqaməti yalnız yeniyetmənin psixi inkişafının ayrı-ayrı vacib məsələlərinin araşdırılmasına yönəlməməlidir. Çünki hal-hazırda müxtəlif mədəniyyətlərdə yaşayan yeniyetmələrin psixi inkişafının müqayisəli təhlilinə həsr edilmiş tədqiqatlar yetərincə deyil. Və ya bu faktlar demək olar ki, göz qabağındadır. Fikrimizcə müasir tədqiqatlar yeniyetməlik yaş dövrünün əsas fazasını təşkil edən ontogenetik inkişafın əsas, başlıca məqamların daxil olduğu müddəalar, baxışlar sisteminin qurulmasına yönəlməlidir.

Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, müasir yeniyetmənin psixologiyasının tədqiqində varisçilik prinsipləri diqqətdən kənar qalmamalıdır. Biz öz tədqiqatlarımızda hər şeydən əvvəl, L.S.Vıqotskinin, A.N.Leontyevin ontogenezdə psixikanın inkişafı, şəxsiyyətin formalaşması problemləri üzrə elmi istiqamətləri, Ə.S.Bayramovun, Ə.Ə.Əlizadənin, B.H.Əliyevin, K.R.Əliyevanın, Ə.Ə.Qədirovun, M.Ə.Həmzəyevin, V. V. Davıdovun, A.V.Petrovskinin, D.B.Elkoninin və b. alimlərin yaradıcı cəhətdən inkişaf etdirilmiş əsərlərində işlənilmiş hazırlanmış başlıca müddəalara əsaslanırıq.

Şəxsiyyətin formalaşmasını mürəkkəb proses kimi nəzərdən keçirərkən yeniyetməlik yaş dövrünü ayrıca götürülmüş mərhələ kimi deyil, inkişaf mərhələsi kimi, hərəkət prosesində, dinamikada olan mərhələ kimi tədqiq edilməlidir. Ona görə ki, uşağın ontogenezdə inkişaf qanunauyğunluqlarını araşdırmadan, bu inkişafın hərəkətverici qüvvəsini təşkil edən ziddiyyətləri aşkar etmədən yeniyetmənin psixoloji xüsusiyyətlərini dərinədən tədqiq etmək, onun tərbiyəsinin psixoloji əsaslarını müəyyən etmək mümkün deyil.

Hərəkət forması kimi inkişaf ziddiyyətli tendensiyaların – fasiləsiz və fasiləli – hərəkətinin vəhdətini təşkil edir. Birinci tendensiya ehtimal

edir ki, ontogenezdə inkişaf bir yaş dövründən digər yaş dövrünə vahid fasiləsiz keçid prosesidir. Deməli, uşağın ontogenezdə inkişafının tədqiqi bütün həyatı və fəaliyyəti ərzində onun şəxsiyyətində baş verən dəyişikliklər prosesinin bütünlükdə tədqiqi ola bilər. Lakin ayrı-ayrı yaş dövrlərinin xarakteristikasını xüsusi, təkrar olunmaz, ümumi ontogenezdə prosesinə öz spesifik töhfəsini daxil edən dövr kimi ehtimal edən ikinci inkişaf tendensiyası da mövcuddur.

Ontogenezdə yeniyetməlik dövründə psixikanın inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiqi əsasında şəxsiyyətin formalaşması prosesinə fəaliyyət prinsipi yanaşması durur. Onun əsasında biz fəaliyyəti, əvvəla, özündə şəxsi hərəkət fəaliyyətinin, onun inkişafının zəruri məqamı olan psixikanı yaradan daxili hərəkətverici ziddiyyətləri, haçalanmaları, transformasiyaları birləşdirən mürəkkəb proses kimi nəzərdən keçiririk. İkincisi, fəaliyyətin inkişaf imkanlarını tələbatların yenidənqurulması, yeni tələbatların yaranması, onların irerarxiyasının dəyişməsi şərti kimi müəyyən edirik. Nəzərə almaq lazımdır ki, hərəkətin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, mövcud olma üsulu kimi ontogenezdə uşağın şəxsiyyətinin yaranma mexanizmlərinin və yollarının müəyyən edilmə şərtidir.

Fəaliyyətin hərəkət xarakterini açan vacib məqamlar sırasında onun mürəkkəb, çoxplanlı təzahür kimi tədqiq edilməsi durur. Bu sistemdə uşaqlığın hər bir dövrü üçün spesifik olan fəaliyyətin əsas tipləri ayrılır. Fəaliyyətin əsas tiplərinin özünəməxsusluğunun aşkar edilməsi, onların digər fəaliyyət növləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin, onların tabeliliyinin, əhəmiyyətinin, həcmnin, məzmununun açılmasına və fəaliyyəti müəyyən mərhələləri, sərhədləri olan progressiv inkişaf prosesi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Fəaliyyətin qanunauyğunluqlarının və mexanizmlərinin öyrənilməsi bir çox tədqiqatçıları onun iki müxtəlif tərəflərini – predmet fəaliyyətinin (praktik və idrak) və insanlarla, cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqənin inkişafına yönəlmiş fəaliyyəti vahid fəaliyyət prosesində ayırmağa sövq etdi.

Yeniyyətmişlik yaş dövrünü fəaliyyət yanaşması baxımından təhlil edərkən fəaliyyəti – qarşılıqlı münasibətləri dinamikada, inkişafda nəzərdən keçirməklə, ümumi qanunauyğunluqları aşkar etməklə, həmçinin, predmet-praktik fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələr, yaranan ziddiyyətlərin və onların aradan qaldırılması yollarının axtarışı zaman yeniyyətmişlik yaş dövrü üçün səciyyəvi olan cəhətləri ayırd etmək mümkündür.

Fəaliyyətin yeniyyətmişlik yaş dövründə daha çox inkişaf etmiş forma alan tərəflərinin xüsusiyyətlərinin xüsusi olaraq nəzərdən keçirilməsi belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, ontogenezin bu mürəkkəb fazasında psixikanın inkişafını müəyyən edən fəaliyyətin əsas növü olan ictimai-faydalı fəaliyyət insanların qarşılıqlı münasibət normalarının mənimsənilməsini daha çox təmin edən və yeniyyətmişlik yaş dövrünə daha çox senzitiv olan xüsusi fəaliyyətdir.

Yeniyyətmişlərin şəxsiyyətinin motivasiya-tələbat sahəsini yaradan, ictimai-faydalı fəaliyyəti araşdırma prosesində müəyyən edilmişdir ki, məhz motivi cəmiyyət üçün fayda olan ictimai-faydalı fəaliyyət yeniyyətmişlərin subyekt kimi özünü müəyyən etməsində, özünü şəxsiyyət kimi ifadə də, böyüklər tərəfindən ictimai fəallığın qəbul edilməsində əsaslı tələbatlara cavab verir. Lakin bu fəaliyyətin məqsədyönlü qurulmasının vəzifələri əvvəla, sonradan onun genezisinin öyrənilməsi üzrə tədqiqatların genişlənməsini, ikincisi, onun xarakterinin, məzmununun, strukturunun, formalaşma şəraitinin, yaranma meyarlarının ətraflı şəkildə açılmasını tələb edir.

İctimai-faydalı fəaliyyət sisteminin təşkili yollarının axtarışı və başlıca olaraq, onun yeniyyətmişlərin psixi

inkişafında şəxsiyyəti əks etdirən əsas, xüsusi tip kimi formalaşması həm təşkilati-pedaqoji xarakterli çətinliklərlə, həm də qanunauyğunluqların, şərtlərin, mexanizmlərin, bu fəaliyyətin yaranmasının dərinədən öyrənilməsi zəruriliyi ilə qarşılaşır.

Aparılmış tədqiqatlar (12,13,17) göstərir ki, fəaliyyət prosesində yeni sosial mövqeyin yeniyetmə tərəfindən mənimsənilmə xarakterinin öyrənilməsi ilə bağlı olan məsələlər kompleksi xüsusi yer tutur. Belə ki, yeniyetmə üçün təkə böyüklərə xas olan keyfiyyətlərə sadəcə yiyələnmək deyil, cəmiyyətdə qəbul edilən yeni sosial mövqedə ictimai fəallıq vasitəsilə bu keyfiyyətlərin açılması əsasdır.

İctimai-faydalı fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərinin müxtəlif-müxtəlif məzmununa malik olmasına əsaslanaraq bu fəaliyyətin müxtəlif növləri və onların tərbiyəvi funksiyaları arasındakı daxili asılılığı açmaq lazımdır.

T.N.Kozintsevin və B.İ.Sarsenbayevin (8), (7) yeniyetmələrin təşkilati-ictimai və idman fəaliyyətinə münasibətinin meydana çıxarılması üzrə apardığı tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetməlik yaş dövrünün müxtəlif mərhələlərində bu münasibətlərin dinamikasını aşkar etməklə onları tədris, əmək, bədii fəaliyyət bazasında genişləndirmək vəzifəsi həll edilə bilər.

Müasir dövrdə yeniyetmələrdə ictimai faydalı fəaliyyətə münasibət dinamikasını fəaliyyətin digər növlərinə münasibət dinamikası ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etmək, qızların və yeniyetmə oğlanların, kiçik və böyük yeniyetmələrin müxtəlif münasibətini müəyyən edən amilləri üzə çıxarmaq, özünü göstərmək arzusundan başlayaraq özünü ümumi işdə ifadə etmək cəhdinə qədər ictimai faydalı fəaliyyətə münasibətin inkişafının əsas istiqamətlərini və xüsusiyyətlərini izləmək lazımdır. Fikrimizcə bu əlaqələrin izlənməsi əsasında yeniyetməlik yaş dövründə baş verən neqativ özünü ifadənin səbəllərini üzə çıxarmaq mümkündür.

Bunun üçün yeniyetmələrin öz yaşlıları və böyüklərlə genişləndirilən ictimai faydalı fəaliyyət sistemində real qarşılıqlı əlaqələrinin yaranma prosesinin şəxsiyyətin formalaşmasında rolunu müəyyən etmək vacibdir.

Aparılmış tədqiqatlar (6,7,10) göstərir ki, yeniyetmənin ünsiyyətinin müxtəlif növlərinin – fərdi-şəxsi, kortəbii-qrup, sosial-yönlənmiş (15) ünsiyyətin psixoloji rolunun öyrənilməsini aktivləşdirmək, ünsiyyətin bütün növlərinin əsas – evristik əhəmiyyətə malik olan sosial-yönlənmiş, şəxsi ünsiyyətə inteqrasiyaedilmə yollarının üzə çıxarılması yeniyetmə-

lərdə baş verən neqativ halların aradan qaldırılmasına yardımçı ola bilər.

Yeni cəmiyyətin insanının hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətinin inteqral tələbatlarının – digər insanlara, bütünlükdə cəmiyyətə fayda gətirmək tələbatının formalaşmasının vacib şərti kimi ictimai faydalı fəaliyyətin qanunauyğunluqlarının nəzərdən keçirilməsi xüsusi rol oynayır. Böyüməkdə olan insanın uşaqlıq və böyüklük sərhəddində öz “Mən”ini təsdiq etmək tələbatı cəmiyyətdə həmişə əsas olmuşdur. Lakin məhz sosial gerçəklik yeniyetmənin bu başlıca tələbatının təmin edilməsi üçün real şərait yaratdı. Böyüklərin dünyasına daxil olmaq üsulu kimi ictimai faydalı fəaliyyət vasitəsilə özünü cəmiyyətdə göstərmək müasir yeniyetmənin əsas psixoloji xüsusiyyətlərindən biridir. Heç bir cəmiyyətdə indiyə qədər yeniyetmələrin özünüifadəsinin yüksəlməsi müşahidə olunmamışdır. Demək olar ki, bu artıq yeniyetmənin yaşam üsuludur.

Yeniyetmələrin tərbiyə prosesinin psixoloji əsaslarının işlənilib hazırlanması zamanı fəaliyyət motivlərinin, şərtlərinin, onların yenidən qurulması mexanizmlərinin və məqsədyönlü formalaşmasının ierarxiyasının dərinlən tədqiqatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə keçmiş sovet psixologiyasında və Azərbaycan

canda artıq ciddi tədqiqatlar aparılmışdır [1], [2], [3], [8], [11], [12].

İnkişafın yeniyetməlik fazasının tədqiqi 10-16 yaşlı uşağın və ya yeniyetmənin spesifik təsirlərə xüsusi həssaslığını öyrənmədən mümkün deyil. Hazırda dəqiq olaraq müəyyən edilmişdir ki, yeniyetmə yaşlı uşaq cəmiyyət üçün onun “Mən”inin formalaşmasına senzitivdir. Ontogenezin bu dövründə onun ictimai mahiyyətinin üzə çıxması və möhkəmlənməsi üçün xüsusi əlverişli şərait vardır. Lakin yeniyetmənin senzitivliyinin mahiyyətini, bununla yanaşı şəxsiyyətin motivasiya-tələbat sahəsinin inkişafına senzitiv olan dövrlər arasında daxili əlaqələri və qarşılıqlı keçidləri müəyyən təsirlə meydana çıxarmaq lazımdır. Bu zaman senzitivlik anlayışını dəqiq müəyyən etmək çox vacibdir. Həm də ki, senzitiv dövrləri çox vaxt ontogenezin mərkəzi nöqtələrinin işarə edilməsi üçün insan inkişafının fiziologiyasında qəbul edilmiş termini psixologiyaya gətirərək böhranlı adlandırırlar. Lakin yaş fiziologiyasında böhranlı dövrlər başlıca olaraq inkişafın normal gedişinin pozulması mümkünlüyü nöqtəyi-nəzərindən baxılır. Bununla yanaşı psixologiyada uşağın formalaşdırıcı amillərə senzitivliyi bu terminlə işarə edilir.

Böhranlı dövrlər sabit dövrlərlə növbələşərək inkişafın dönüş nöqtə-

ləridir. Burada nisbətən qısa vaxt ərzində kəskin mühüm irəliləyişlər, yerdəyişmələr və dönüşlər baş verir. İnkişafda yeniliyin yaranması həmişə köhnənin elementlərinin sıxışdırılması ilə bağlıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetməlik yaş dövrü psixi inkişafın böhran dövrünə aiddir. Kəskin gedən psixi inkişaf dönüşü onun müstəsna dərəcədə mürəkkəbliyini və ziddiyyətli olmasını şərtləndirir. Bu vəziyyət həm orqanizmin inkişafındakı, o cümlədən psixoseksual inkişafdakı ziddiyyətlərlə, həm də intellektual və sosial inkişafdakı ziddiyyətlərlə bağlıdır.

Yeniyetmədə çoxlu sayda neqativ təzahürlər, şəxsiyyətin formalaşmasında disharmoniya, əvvəllər formalaşmış maraq dairəsinin dəyişməsi, böyüklərə münasibətdə üsyançı xarakterli davranış və s. qeyd edilir. Lakin bu dövr həm də çoxlu sayda müsbət amillərlə fərqlənir – uşağın müstəqilliyi artır, onun digər uşaqlarla və böyüklərlə münasibəti daha rəngarəng və dolğun olur, onun fəaliyyət sahəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir, forma və növləri dəyişir. Ən əsası fəaliyyətin xarakteri keyfiyyətcə dəyişir. Burada yeni formalı münasibətlərə meyillilik müşahidə olunur. Cəmiyyətdə öz yerini tapmaq meylə yeni yetmənin özünün nə olduğunu dərk etməyi anlamaq

cəhdinə kömək edərək, özünə və digər insanlara tənqidi, məsuliyyətli münasibət, öz şəxsiyyətinin cizgiləri ilə digər insanların keyfiyyətlərini müqayisə etmək tələbatı oyadaraq, onun psixi inkişafını şərtləndirir.

Yeniyetməlik yaş dövrünü xüsusi inkişaf fazası kimi, fasiləsiz inkişaf proses kimi nəzərdən keçirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, psixoloji tədqiqatlarda qarşıda duran yaş dövrünün inkişafı mənzərəsi hələ tam deyil, o öz aralarında az bağlı olan ayrı-ayrı yaş dövrü mərhələlərinin toplumundan ibarətdir. Bu vəziyyət V.V.Davıdovun fikrincə, onunla şərtləndirilmişdir ki, yaş dövrü psixologiyası üzrə mütəxəssislər “keçidlərə” az diqqət yetirirlər [7]. Bu vəziyyətə bir fakt əyani misal ola bilər. Uşağa yaş dövrü kontekstindən yanaşma dedikdə çox vaxt o yanaşma başa düşülür ki, məhz həmin yaş dövründə olan uşağın xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Bununla yanaşı yaş dövrü yanaşmasına uşağın inkişaf perspektivi, yəni uşağın inkişaf xüsusiyyətlərinin bütöv bir proses kimi nəzərə alınması daxildir. Məhz buna görə də diqqət ontogenezdə uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasının ümumi qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinə yönəldilməlidir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bütöv, vahid ontogenezsiz proses öz xüsusiyyətləri, öz xarakteri, öz daxili

ziddiyyətləri olan ayrı-ayrı dövrlərdən, fazalardan ibarətdir. Buna görə də ontogenezdə uşağın psixikasının inkişafının həm fasiləsiz tendensiyasını, həm də fasiləli tendensiyasını, yaş dövrünə keçidləri, inkişafın sərhəd xüsusiyyətlərini, uşağın bir mərhələdən digərinə keçid qanunauyğunluqların tədqiqatlarda nəzərə almaq lazımdır.

Bütün bunlarla yanaşı yeniyetməlik yaş dövründən böyük məktəbli yaş dövrünə keçidin xüsusiyyətləri haqqında məsələ də məqsədyönlü araşdırma tələb edir. O cümlədən, sosioloji məlumatlar və xüsusi psixoloji materiallar əsasında bu yaş dövrünün yuxarı sərhəddində, xüsusən, səkkizinci sinfi bitirdiyi zaman müasir cəmiyyətin yeniyetməyə hansı tələblərin irəli sürdüyünü, hansı şəxsiyyət keyfiyyətlərinə, mənəvi şüurun hansı səviyyəsinə nail olmalı olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Həmçinin yeniyetmənin özünə, təbiətə, cəmiyyətə, münasibətini və təsəvvürlərini, yəni onun dünyagörüşü mövqeyini öyrənmək lazımdır.

Yeniyetməlik yaş dövrü fazasında psixi inkişaf xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi müasir uşağın xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsinə tələb edir.

Məlumdur ki, yeniyetməlik yaş fazasının vacib psixoloji məsələlərdən biri özünüdərk etmənin ya-

ranmasıdır. Bu problem üzrə çoxlu sayda yerinə yetirilmiş tədqiqat işlərinin (1,2,5,7,8) olması yeniyetmənin özünü dərk etmə xüsusiyyətlərini aşkarlamağa imkan verir.

Aparılmış tədqiqatlar (2,3,4) göstərir ki, yeniyetmənin böyüklüyü subyektiv olaraq təqlid etməklə deyil, yeniyetmənin cəmiyyətə uyğunlaşması ilə, onlarda həm sosial məsuliyyət hissinin, həm də özünə görə və işinə görə böyük adam səviyyəsində cavab verə bilmək imkanının və zərurətinin yaranması ilə bağlıdır. Əgər məktəbəqədər uşaq böyüklərin rolunda oyun oynayarsa, kiçik məktəbli böyükləri təqlid edərsə, yeniyetmə real mövcud olan münasibətlər sistemində böyüklərin olduğu situasiyada özünü böyüklərin yerinə qoyur. Buna görə də yeniyetmə üçün həm igidlik, həm cəsarət, həm də geyim yalnız sosial mövqe ilə, real sosial fəallığın formalaşması və əldə edilməsi ilə bağlıdır.

Yeniyetmə öz bərabərliyinin, bu bərabərlik – həm fiziki, həm intellektual, həm də sosial bərabərlik üçün – şəraitin, imkanların olmadığı zaman öz müstəqilliyinin qəbul edilməsini tələb edir. Yalnız xüsusi olaraq təşkil edilmiş ictimai faydalı fəaliyyətdə yeniyetmənin böyüklərlə real bərabər münasibətlərə daxil olduğu situasiya qurmaq olar. Bu fəaliyyətin psixoloji əhəmiyyəti məhz

bundadır. Çünki yeniyetmə özünü təkcə sıxılmış, asılı hiss etmir. O həm də, qarşılıqlı münasibətlərin geniş sistemə daxil olur. Bu da onun böyüklərlə münasibətində onun iddialarını təmin edir. Yeri gəlmişkən, həm yoldaşları ilə münasibətdə də, yeni cəmiyyətdə yeni yerinin başa düşülməsi üzrə və bu yerin reallaşması üzrə həmkarları ilə münasibətdə də, başlıca məsələ onların cəmiyyətdə, böyüklərin ictimai münasibətlər dünyasında qəbul edilmək üzrə birgə cəhdlərindən ibarətdir. Bu istiqamətdə tədqiqatların genişləndirilməsi müstəsna olaraq vacibdir. Həm də sosial fəallığın ictimai əhəmiyyətli işdə özünü ifadə etmək kimi formalaşma yollarının meydana çıxması problemi – həm

psixoloqların, həm pedaqoqların, həm sosioloqların birgə cəhdlərini tələb edən daha mürəkkəb problemlərdən biri mərkəzi problemə çevrilir.

Yeniyetməlik yaş dövrü problemlərinin işlənilib hazırlanmasının vacibliyi təkcə 10–16 yaşlı uşağın psixi inkişafının xüsusi situasiyası ilə deyil, həm də inkişaf etmiş cəmiyyətinin böyüməkdə olan insanın fəal həyat mövqeyinin formalaşmasına tələblərin yeni səviyyəsi ilə şərtlənir. Bu problemlərin həlli üçün həm yeniyetməlik yaş dövründə psixi inkişafının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, həm də uşaqlıqdan böyüklüyə keçidin əsas fazasında uşağın inkişaf prosesinin məzmununun açılmasına kompleks yanaşma lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. **Cabbarov R.V.**Yeniyetmələrdə özünüdərkətmənin psixoloji təhlili. Psixol.ü.f.dok.dis.avtoref. Bakı: 2004, 25 s.
2. **Əliyev B.H., Cabbarov R.V.** Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: 2008, 134 s.
3. **Əliyev B.H., Cabbarov R.V.** Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin fəlsəfi tədqiqi istiqamətləri // Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2010, № 2 c.177–186
4. **Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V.** Pedaqoji psixologiya. Bakı: 2011, 256 s.
5. **Əlizadə Ə.Ə.** Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. B.: 1998, 360 s.
6. **Ə.Ə.Qədirov.** Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 386 s. , s.300
7. **Выготский Л.С.** Педология подростка. – М.; Л., 1931. – 504 с.
8. **Давыдов В. В., Зинченко В.П.** Принцип развития в психоло-

- гии. – Вопросы философии, 1980, № 12, с. 47–60.
9. **Козинцева Т.Н.** Индивидуальный подход к подросткам в процессе формирования их организационно-общественной деятельности. – Вопросы психологии, 1980, № 2, с. 147–150.
10. **Кузнецова Г.И.** Особенности отношения подростков к различным видам общественно полезной деятельности. – В сб.: Проблемы психологии современного подростка. М., 1982, с. 39–47.
11. **Леонтьев А.Н.** Деятельность. Сознание. Личность. – 2-е изд. – М., 1977. – 304 с.
12. **Петровский А.В., Петровский В.А.** Индивид и его потребность быть личностью. – Вопросы философии, 1982, №3, с. 44–53.
13. Проблема подросткового возраста в истории психологии. <http://www.psynavigator.ru/articles.php?code>
14. **Сарсенбаева Б.И.** Психологические особенности развития коллективистического отношения подростков к спортивной деятельности. – Вопросы психологии, 1981, № 4, с. 124–126.
15. **Фельдштейн Д.И.** Психологические основы организации общественно полезной деятельности как средства нравственного воспитания подростков. – Вопросы психологии, 1974, № 6, с. 10–24.
16. **Фельдштейн Д.И.** Психологические особенности общественно полезной деятельности школьников. – Вопросы психологии, 1978, № 4, с. 158–164.
17. **Эльконин Д.Б.** К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. – Вопросы психологии, 1971, № 4, с. 6–20.
18. **Baldwin A.L.** Theories of child development. N. Y., 1967, 618 p.

**ИССЛЕДОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ
ОСОБЕННОСТЕЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
ПОДРОСТКОВ**

АБСТРАКТ

В статье анализируются с концептуальной точки – зрения направления психического развития в течение периода подросткового возраста. Указывается, что классификация периода подросткового возраста как периодом психического развития обуславливается не только с особенностями, наблюдаемыми в процессе физического развития и формирующие его определение в узком смысле в качестве пубертатного периода, а также с особенностями, возникшими в направлении социального существования ребенка. Человек в период подросткового возраста выходит на качественно новую социальную позицию. Здесь реально формируется его сознательное отношение к самому себе как к члену общества. Значит, на данном этапе в процессе возникновения социальных целей человека многие нюансы зависят от того, как заложены основы социального направления. Автор анализирует проведенные в работе исследования и раскрывает все те моменты, что отождествляют в себе особенностей психического развития. В итоге автор приходит к такому заключению, что изучение особенностей психического развития в период подросткового возраста не является мотивом для всестороннего разрешения проблемы. В данном процессе на основной фазе перехода с детства к взрослой жизни необходимым является комплексный подход к раскрытию содержания процесса развития ребенка. Именно такой способ подхода может открывать возможность для устранения негативных случаев, происходящих в период подросткового возраста.

**INVESTIGATION OF FEATURES OF PSYCHOLOGICAL
DEVELOPMENT OF TEENAGERS
IN MODERN WORLD**

ABSTRACT

Psychological development lines of teen period are analyzed conceptually in this article. It is mentioned that, classification of teenage period as psychological development period, is not only subjected with features reflecting narrow definitions in mainly pubertal period and observed in physical development, but also with features in lines with creation of social existence of the child. Any human in teenage period climbs up for a new social position in quality point. In fact he/she has treating himself/herself consciously as a member of society. So, most things in creation of human's social purposes in this period depend on settlement issues of social direction basis. The author analyses investigations in the article and clarifies opportunities reflecting in psychological development. Then the author comes to a conclusion that, teen period do not ensure comprehensive settlement of problems in learning features of psychological development. In this period, a complex approach should be initiated to open development concept of a child in transition period (from child to adult). Such approach may cause elimination of negative effects of teenage period.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

CİNAYƏTKAR QADIN ŞƏXSİYYƏTİNİN ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİ VƏ TÖRƏDİLƏN CİNAYƏT ARASINDA ƏLAQƏNİN TƏDQIQI

Günel Aslanova

BDU-nun psixologiya kafedrasının doktorantı

Açar sözlər: *assertivlik, özünügerçəkləşdirmə, daxili potensialı aşkarlama, ümumbəşəri dəyərlər, cinayətkar qadın şəxsiyyəti*

Ключевые слова: *ассертивность, самоактуализация, обнаружение внутреннего потенциала, универсальные ценности, личность женщины-преступницы*

Keywords: *assertiveness, self-actualization, discovery of internal potential, universal values, personality of female criminal*

XÜLASƏ

Məqalə cinayətkar qadın şəxsiyyətinin özünügerçəkləşdirməsi və törədilən cinayət arasındakı əlaqə tədqiq edilmiş, əldə edilmiş nəticələrə əsasən cinayətkar qadınlrın psixoloji portreti hazırlanmışdır. Məlum olmuşdur ki, mülkiyyət əleyhinə cinayət törədən qadınlar arasında özünügerçəkləşdirmənin daxili potensialı aşkarlaya bilmək komponenti digər komponentlər ilə müqayisədə daha yüksək səviyyədə patoloji; şəxsiyyət əleyhinə cinayət törədən qadınlar arasında özünügerçəkləşdirmənin assertivlik komponenti özünügerçəkləşdirmənin digər komponentləri ilə müqayisədə daha yüksək səviyyədə patoloji; mənəviyyət əleyhinə cinayət törədən qadınlar arasında isə özünügerçəkləşdirmənin

ümumbəşəri dəyərləri mənimsəmək komponenti digərləri ilə müqayisədə daha yüksək səviyyədə patoloji göstəricilərə malikdir. Belə ki, cinayətkar qadın şəxsiyyətinin özünügerçəkləşdirməsinin assertivlik, daxili potensialı aşkarlama və ümumbəşəri dəyərlərə qoşulma kimi komponentləri törədilən cinayətdən asılı olaraq dəyişmişdir.

1. Giriş. Özünügerçəkləşdirmə adı altında müxtəlif dövrlərdə fərqli anlayışlar nəzərdə tutulmuşdur. Bəzən şəxsiyyətin inkişaf və özünügerçəkləşdirməsi, bəzən isə özünügerçəkləşdirmə yolları və ya bu özünügerçəkləşdirmənin nəticəsi önə çəkilmişdir. Özünügerçəkləşdirmə – potensial imkanların, qabiliyyət və talantların şəxsi missiya şəklində fasiləsiz

reallaşmasıdır. Bununla da özünügerçəkləşdirmə “talant, qabiliyyət və imkanların tam olaraq istifadəsi” kimi müəyyən olunur. Bu anlamda özünügerçəkləşdirmə təbiətən malik olunan şəxsi potensialın tam olaraq reallaşmasıdır. Özünügerçəkləşdirmə həm də insanın kamilliyə nail olması kimi, özünügerçəkləşdirmə tərəfə yönəlmə isə şəxsi sağlamlıq kimi tərif edilir. Psixoloji strategiya nöqtəyi-nəzərindən özünügerçəkləşdirmə anlayışını bir tərəfdən, sağlamlıq anlayışını isə digər tərəfdən fərqləndirmək faydalı hesab edilməlidir. Sağlamlığı özünügerçəkləşdirmə istiqamətinə irəliləmək kimi izah etmək doğru olar. Belə izahatda sağlamlıq konsepsiyası xüsusi mənaya malikdir. Beləliklə, özünügerçəkləşdirmə proses yox nəticədir. Özünügerçək-ləşdirmiş insanlar digər insanlardan daha artıq optimal, effektiv və sağlam fəaliyyət səviyyəsinə nail olurlar .

Özünügerçəkləşdirməyə yüksək səviyyədə istiqamətlənmiş qadınlar öz bacarıqlarına əmindirlər, özünüqiymətləndirmə adekvatdır, daxilən azaddırlar və özünənəzarət yüksək səviyyədədir. Hər bir yeniliyə və qeyri-adiliyə maraq göstərir, böyük təşəbbüskarlıq hisslərinə malikdirlər və eyni zamanda onları əhatə edən ictimai mühitin tələblərinə öz fərdliklərini qoruyaraq müvəffəqiyyətlə uyğunlaşırlar. Bu bir növ azad cə-

miyyətin qaydalarına tabe olaraq öz azadlığının saxlamaq bacarığının inkişafı kimi görünür. Bu isə zamanın tələbi ilə qloballaşan dünyanın əsas prinsiplərindən biridir.

Cinayət optimal, effektiv və sağlam fəaliyyət hesab edilmədiyindən, eləcə də cinayətkar qadınların özünənəzarət səviyyələrinin aşağı olması və azad cəmiyyətin qaydalarına tabe olaraq öz fərdiyyətlərini qoruya bilmədikləri səbəbindən özünügerçəkləşdirməyə istiqamətlənmə prosesinin də cinayətkar qadınlar arasında aşağı olacağını hesab edirik. Ümumiyyətlə, penitensiar müəssisədə cinayətkar qadınların törətdikləri cinayətə əsasən təsniflənməsi, cinayətkar qadın şəxsiyyətinin özünügerçəkləşdirməsi və törədilən cinayət arasındakı əlaqənin aşkarlanması, bu əlaqə və təsnifata əsasən onların şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə yönəlik psixoloji işin təşkil olunması resosializasiya prosesinin nəticələrinə müsbət təsir edə bilər.

2. Məsələnin qoyuluşu. Hesab edirik ki, özünügerçəkləşdirmə 3 progressiv mərhələdən ibarətdir. İlk mərhələ assertivlik, ikinci mərhələ daxil potensialı aşkarlama, üçüncü ali mərhələ isə əxlaqi adlandır. İlk mərhələ, asılılıqdan (psixoloji simbioz əlaqə) qurtulmaq, ətrafa adekvat olaraq inteqrasiya olunmaq, avtonomluq, və özünütənzimləmək ilə

xarakterizə olunur. İkinci, özünügerçəkləşdirmə mərhələsində şəxsiyyət öz daxili potensialını aşkarlamağa cəhd edir. Üçüncü ali mərhələdə məhdud “Mən” inkişaf etdirilərək ümumbəşəri dəyərlərlə eyniləşdirilir. Onu da qeyd edək ki, heç də hər bir insan həyatı boyunca ali mərhələyə çatmır, bir qisim ilk, digəri isə ikinci mərhələdə ləngiyərək, az bir hissə ali mərhələyə nail olur. Bu mərhələlərdən hər hansı birində ləngimələrin olması şəxsiyyətin sosial mühitə adaptasiyasında çətinliklərə səbəb olur. Bu səbəbdən də, ehtimal edirik

ki, cinayətkar qadın şəxsiyyəti özünügerçəkləşdirmə səviyyəsinin mərhələlərindən hər hansı birinin sonlandırılmasından məhrum olur.

Məqalə cinayətkar qadınların özünügerçəkləşdirmə komponentlərinin təhlil edilməsinə həsr olunub. Özünügerçəkləşdirmənin ilk mərhələsi assertivlik olduğu üçün ilk olaraq tədqiq olunanların assertivlik xüsusiyyətlərini müəyyən etdik. Bu xüsusiyyət Daxili potensialın aşkarlanmasın Şostromun özünügerçəkləşdirmə testinin Dəstək şkalasına əsasən müəyyən etdik. (cədvəl 1).

Tədqiqatda iştirak etmiş cinayətkar qadınların assertivlik vəziyyətləri

Cədvəl 1

Cinayətin növü		Assertivlik					
		Patoloji	Normal	Real	Yüksək	Psevdo	Ümumi
Şəxsiyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınlar	Say	33	0	0	0	0	33
	Faiz	100,0%	0%	0%	0%	0%	100,0%
Mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınlar	Say	36	0	0	0	0	36
	Faiz	100,0%	0%	0%	0%	0%	100,0%
Mülkiyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınlar	Say	100	0	0	0	0	100
	Faiz	100,0%	0%	0%	0%	0%	100,0%
Ümumi cinayət törətmiş qadınlar	Say	169	0	0	0	0	169
	Faiz	100,0%	0%	0%	0%	0%	100,0%

Özünügerçəkləşdirmənin ikinci mərhələsi daxili potensialı aşkarlamaqdır. Daxili potensialın aşkarlanmasını Şostromun özünügerçəkləşdirmə testinin Zaman şkalasına əsa-

sən müəyyən etdik. Tərədilən cinayətin növünə əsasən özünügerçəkləşdirmə faktının müəyyən edilməsi çarpaz cədvəl şəklində təsvir edilmişdir (cədvəl 2).

Tərədilən cinayətin növünə əsasən daxili potensialı aşkarlama

Cədvəl 2

Cinayətin növü		Daxili potensialı aşkarlama balı					
		<i>Patoloji</i>	<i>Normal</i>	<i>Real</i>	<i>Yüksək</i>	<i>Psevdo</i>	<i>Ümumi</i>
Şəxsiyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınlar	Say	22	10	1	0	0	33
	Faiz	66,7%	30,3%	3,0%	0%	0%	100,0%
Mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınlar	Say	31	5	0	0	0	36
	Faiz	86,1%	13,9%	0%	0%	0%	100,0%
Mülkiyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınlar	Say	91	9	0	0	0	100
	Faiz	91,0%	9,0%	0%	0%	0%	100,0%
Ümumi cinayət törətmiş qadınlar	Say	144	24	1	0	0	169
	Faiz	82,5%	14,2%	0,6%	0%	0%	100,0%

Özünügerçəkləşdirmənin 3-cü mərhələsi mənəvi dəyərlərin qəbul edilməsidir. Mənəvi dəyərlərin qəbul edilməsini Şostromun özünügerçəkləşdirmə testinin sərvət meyilləri şkalasının tətbiqinə əsasən müəyyən etdik. Bu şkala özünügerçəkləşdirmiş şəxsiyyətə xas olan dəyərlərə insanın nə dərəcədə yiyələndiyini ölçür. Bu şkala üzrə yüksək bal şəxsin

özünügerçəkləşdirmiş insanın yaşadığı ideal və dəyərləri dəstəkləməsinin göstəricisidir, aşağı bal isə insanın bu prinsiplərdən uzaq olmasının göstəricisidir. Tərədilən cinayətin növünə və yaşa əsasən ümumbəşəri dəyərlərin qəbul edilməsi faktının müəyyən edilməsi çarpaz cədvəl şəklində təsvir edilmişdir (cədvəl 3).

Törədilən cinayətin növünəsasən dəyərlərin qəbul edilməsi

Cədvəl 3

Cinayətin növü		Dəyərlərin qəbul edilməsi					
		<i>Patoloji</i>	<i>Normal</i>	<i>Real</i>	<i>Yüksək</i>	<i>Psevdo</i>	<i>Ümumi</i>
Şəxsiyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınlar	Say	30	3	0	0	0	33
	Faiz	90,9%	9,1%	3,0%	0%	0%	100,0%
Mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınlar	Say	36	0	0	0	0	36
	Faiz	100%	0%	0%	0%	0%	100,0%
Mülkiyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınlar	Say	88	8	4	0	0	100
	Faiz	88,0%	8,0%	4,0%	0%	0%	100,0%
Ümumi cinayət törətmiş qadınlar	Say	154	11	4	0	0	169
	Faiz	91,1%	6,5%	2,4%	0%	0%	100,0%

3. Həll üsulları. Cinayətkar qadın şəxsiyyətinin törətdiyi cinayət növündən asılı olaraq psixoloji portretini tərtib etdik:

a) Şəxsiyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınlara öz şəxsi məqsədlərinə, inanclarına, yönəlişliklərinə və prinsiplərinə hakim olmamaq, daxildən təhrik olunmamaq, daxilən azad olmamaq, xarici amillərin təsirinə məruz qalmaq, digər insanların rəyindən asanlıqla təsirlənmək, konformluq, özünə və başalarına münasibətdə mütənəsibliyi qoruya bilməmək xasdır. Şəxsiyyət əleyhinə cina-

yət törətmiş qadınlar sevgiyə, başqa insanların rəğbətinə ifrat dərəcədə meyli olduqlarından, sevilməyə do-yumsuzluq hiss etdiklərindən müəy-yən kənar təsir nəticəsində şəxsiyyət əleyhinə cinayətləri törədirlər. Onlar ümumi prinsipləri çox sərt şəkildə dəstəkləməklə təzahür edən doqma-tizmə malik olub dəyişən situasiyaya sürətlə reaksiya vermək qabiliyyəti və müxtəlif standart prinsipləri tət-biq edərkən tədbirliliyin formalaş-masından məhrumdurlar. Tədqiqatın nəticələri əsas verir ki, şəxsiyyət əleyhinə cinayət törədən qadınların

cinayəti dəyərlərin formalaşmaması ilə əlaqədar deyil, ətrafdakıların rəyindən konformist şəkildə asılı olmaları, özünüifadə etmək azadlığından, ətraf mühitə müstəqil münasibət bəsləməkdən məhrum olmaları, davranış çevikliyinin kifayət qədər mövcud olmaması səbəbindən bağlı olduğunu iddia edək. Yəni əməl dəyərlərinə zidd olsa da davranış çevikliyinin olmamasından, ətraf mühitə qeyri-müstəqil münasibətindən, digərlərinin rəyindən konform şəkildə asılılıqdan qaynaqlanan həmin dəyərlərin reallaşmasında olan çətinliklər bu əməli törətməyə səbəb olur.

b) Mənəviyyat əleyhinə cinayət törətmiş qadınlara məhdud “Mən” və onu daha ümumi qlobal dəyərlərlə eyniləşdirməmək xasdır. Belə ki, bu növ cinayət törətmiş şəxslər ümumbəşəri dəyərləri əks etməməklə yanaşı daxili aləm və azadlıq tarazlığına da malik olurlar. Bu təsnifata aid olan şəxslər özlərinə və başqalarına düzgün istiqamətlənməkdən məhrumdurlar. Bu növ cinayət törədən şəxslərə ədalət, bərabərlik, humanizm kimi ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnmiş olurlar.

c) Mülkiyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınlar hər zaman eyni davranırlar, “indi və burda”-ni rasionallıq olaraq təhlil etməyib, keçmişdən təcrübə çıxarmadan, gələcəyə dair planlar qurmadan məhz gələcək və

ya keçmişlə yaşamış olmaları, spontan arzularının olması cinayəti törətmələrinə səbəb olur. Mülkiyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınlar planlamadan, addımları hesablamadan maddi olana qəfil nail olmaq istədikləri səbəbindən və ya keçmiş malik olduqlarını yenə ani olaraq əldə etmək istədiklərindən bir mənada ani sahiblənməni, mükafatı təmin edən mülkiyyət əleyhinə cinayətlər törədirlər. Onların məqsədləri fəaliyyətlərinin məzmununu təşkil etmir, tələbatlarına çatmaq üçün bir vasitə rolunda çıxış edir. İdeallara nail olmaq üçün real addımların hesablanması və fərqli tələbatların adaptiv yollarla təmin edilməsindən məhrum olurlar. Cinayəti onun mənəvi və əhəmiyyətini dərk etmədən, şüurlu deyil xarici amillərin təzyiqi altında törədirlər. Cinayət əməlini törətməklərinə zamanla düzgün istiqamətlənməyib daxili potensiallarını keçmiş, indi və gələcəklə vəhdətdə nəzərdən keçirməməkləri də səbəb olur.

Cinayətkar qadınlarla psixoloji iş zamanı tərtib etdiyimiz psixoloji portretlərin nəzərə alınması onların islahı, cəmiyyətə adaptasiyası və reintegrasiyası istiqamətində faydalı ola bilər.

Nəticə. Müxtəlif cinayət törədən qadınlar arasında özünügerçəkləşdirmənin daxili potensialı aşkarlaya bilmək, assertivlik və ümumbəşəri dəyərləri mənimsəmək komponent-

ləri arasında köklü fərqlər aşkarlanmış, törədilən cinayətdən asılı olaraq fərqli patoloji göstəricilərə malik olmuşlar. Eləcə də bu məqalədə cinayətkar qadın şəxsiyyətinin özünügerçəkləşdirməsinin komponentlərini nəzərə almaqla psixoloji portretləri təqdim edilmişdir. Cinayətkar qadın şəxsiyyətinin özünügerçəkləşdirməsi və törədilən cinayət arasın-

dakı əlaqənin tədqiqi göstərir ki, cinayətkar qadınlarda müvafiq olaraq assertiv davranışın formalaşdırılması, daxili potensialın aşkarlanması, bəşəri dəyərlərin mənimsənilməsi istiqamətində psixoloji iş onların azadlığa çıxdıqdan sonra həyatın müxtəlif hallarına daha rahat və tez uyğunlaşmalarına, təkrar cinayət törətməməklərinə kömək edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə.S., Əliyev B.H.** Hüquq psixologiyası. Bakı, Təhsil, 2012, 648 səh.
2. **Bayramov Ə.S.** Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, Azərənəşr, 1981, 190 s.
3. **Полянин Н.А.** Гуманистическая направленность личности и ее актуализация у осужденных молодежного возраста в условиях лишения свободы: дис. канд. Психол. наук. – Рязань, 2005, 228 с.
4. **Maslow A.N.** Motivation and personality. New York, Harper 1954, p.342
5. **Wilson J.Q. & Herrnstein R.** Crime and human nature. New York: Simon & Schuster 1985, p. 123

Aslanova Gunel

BSU, doctorate in the department of psychology

**STUDY OF THE INTERACTION BETWEEN
THE SELF-REALIZATION OF THE PERSONALITY
OF THE FEMALE CRIMINAL AND THE COMMITTED CRIME**

ABSTRACT

In the article was analyzed the connection between the self-realization of the female criminal personality and the committed crime, and based on the obtained data, a psychological portrait of female criminal was developed. It has been found that the component of the ability to detect an internal potential of self-actualization among women committing crimes against

property has a higher level of pathology than other components; a component of assertiveness of self-actualization among women committing crimes against the personality, a higher level of pathology in comparison with other components of self-actualization; Among women who commit crimes against morality, the component of the adoption of universal values has a higher level of pathological indicators compared to others. Thus, the components of the self-actualization of the personality of the female criminal, as assertiveness, the discovery of internal potential and accession to universal values, have changed depending on the committed crime.

**ИССЛЕДОВАНИЕ СВЯЗИ МЕЖДУ САМОРЕАЛИЗАЦИЕЙ
ЛИЧНОСТИ ЖЕНЩИНЫ- ПРЕСТУПНИЦЫ И
СОВЕРШЕННЫМ ПРЕСТУПЛЕНИЕМ**

АБСТРАКТ

В статье была проанализирована связь между самореализацией личности женщины- преступницы и совершенным преступлением, и на основе полученных данных был разработан психологический портрет женщин-преступниц. Было обнаружено, что компонент способности обнаруживать внутренний потенциал самореализации среди женщин, совершающих преступления против собственности, имеет более высокий уровень патологичности, по сравнению с другими компонентами; компонент ассертивности самоактуализации среди женщин, совершающих преступления против личности, более высокий уровень патологичности по сравнению с другими компонентами самоактуализации; Среди женщин, которые совершают преступления против нравственности, компонент принятия универсальных ценностей имеет более высокий уровень патологических показателей по сравнению с другими. Таким образом, компоненты самореализации личности женщины-преступницы, как ассертивность, обнаружение внутреннего потенциала и присоединение к универсальным ценностям, изменились в зависимости от совершенного преступления.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),
Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi
web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 1/16. Fiziki çap vərəqi: 7,0.

Tiraj: 300. Sifariş 33.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2016